

Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка»

Гістарычны факультэт

Кафедра гісторыі Беларусі і славянскіх народаў

Рэг. № СМ(СР)-25-1-38/2022

УЗГОДНЕНА
Загадчык кафедры

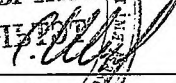
С.А.Талмачова

30. 11. 2022 г.

УЗГОДНЕНА
Дэкан факультэта

С.П.Шупляк

30. 11. 2022 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ (СТАРАЖЫТНЫ ЧАС – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XIII СТ.)

для спецыяльнасцей:

- 1–02 01 01 Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны
- 1–02 01 02 Гісторыя і сусветная мастацкая культура
- 1–02 01 03 Гісторыя і экскурсійна-краязнаўчая работа

Складальнік:

І.В.Пугач, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і славянскіх народаў,
кандыдат гістарычных навук

Разгледжаны і зацверджаны
на пасяджэнні Савета БДПУ

01. 12. 2022 г., пратакол № 3.

Тысячагадовая гісторыя Беларусі ўяўляе важную частку гісторыі славянскай, еўрапейскай і сусветнай цывілізацыі і займае вядучае месца ў сістэме гуманітарнай падрыхтоўкі студэнцкай моладзі нашай краіны. Сваёй непаўторнай, гераічнай і трагічнай гісторыяй беларускі народ можа ганарыцца. Менавіта на гістарычных ведах фарміруецца нацыянальная свядомасць. Без ведаў сваёй гісторыі немагчыма будаваць сучаснае краіны.

ЭВМК па вучэбнай дысцыпліне «Гісторыя Беларусі (старажытны час – першая палова XIII ст.)» садзейнічае фарміраванню ў студэнтаў фундаментальных ведаў па гісторыі Беларусі ад першабытных часоў да сярэдзіны XIII ст. і выхаванню на гэтай аснове пачуцця прыналежнасці да лёсу краіны і яе гісторыі.

ЭВМК прызначаецца для студэнтаў спецыяльнасцей 1-02 01 01 «Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны», 1-02 01 02 «Гісторыя і сусветная мастацкая культура», 1-02 01 03 «Гісторыя і экскурсійна-краязнаўчая работа».

ЗМЕСТ

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ.....	3
ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ.....	87
РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ.....	96
ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ.....	114

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

КАНСПЕКТ ЛЕКЦЫЙ

Раздзел. Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тысяч гадоў да н.э. – V ст. н.э.)

Тэма 1. Уводзіны ў дысцыпліну «Гісторыя Беларусі (старажытны час – першая палова XIII ст.)». Першапачатковае засяленне. Насельніцтва каменнага веку

1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду.
2. Перыядызацыя першабытнай гісторыі.
3. Пачатак засялення людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі.
4. Перыядызацыя каменнага веку.
5. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце).
6. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі.
7. Насельніцтва Беларусі ў познім каменным веку (неаліце).

Аб'ектам пазнання гісторыі з'яўляецца працэс і вынікі жыццядзейнасці людзей у сацыяльнай, матэрыяльнай і духоўнай сферах.

Прадметам гісторыі з'яўляецца ўся жыццядзейнасць грамадства на працягу ўсяго гістарычнага працэсу.

Гісторыя як навука мае ўласціваю ёй сістэму метадаў (метадалогію) і прынцыпы.

«Гісторыя» ў перакладзе з грэчаскай мовы – здабыванне ведаў, распытванне, апавяданне аб мінулых падзеях. У Старажытнай Грэцыі слова гісторыя магло азначаць літаральна любыя веды, якія былі здабыты шляхам даследавання, а не толькі ўласна гістарычныя веды. Заснавальнікам гісторыі лічыцца Геродот (каля 485 – каля 425 гг. да н.э.). Першапачаткова гісторыя існавала ў форме літаратурнага апісання падзей мінулага і лічылася адным з відаў мастацтва (муза Кліо).

Статус паўнаважнай навукі гісторыя набыла ў XIX ст. З'яўленне гістарычнай навукі было выклікана патрэбай грамадства ў асэнсаванні свайго мінулага, вызначэнні будучыні, а таксама выхаванні новых пакаленняў.

У мэтах усебаковага і аб'ектыўнага раскрыцця гістарычнага працэсу, а таксама лакальных яго асаблівасцей існуюць метады:

агульнанавуковыя (аналіз, сінтэз, індукцыя, дэдукцыя і інш.);

спецыяльна-гістарычныя (гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны, гісторыка-сістэмны, гісторыка-тыпалагічны і інш.);

запозычаныя з іншых навук (матэматычныя, кантэнт-аналіз, метады сацыяльнай псіхалогіі, юрыдычныя і інш.).

Агульнапрызнанымі прынцыпамі гістарычных даследаванняў з'яўляюцца прынцыпы аб'ектыўнасці, гістарызму і аксіялагічны.

Прынцып аб'ектыўнасці павінен забяспечыць праўдзівы, абгрунтаваны погляд на факты, з'явы і працэсы.

Рэалізацыя прынцыпа гістарызму дазваляе прасачыць тыя ж факты ці з'явы ў дынаміцы, ад генезісу да завершанасці, у кантэксце тагачасных рэалій і сувязей з іншымі суб'ектамі гістарычнага працэсу.

Аксіялагічны прынцып дазваляе ацэньваць падзеі мінулага з пункту гледжання агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей.

Гісторыя як навука, ў сваім развіцці падзялілася на цесна звязаныя паміж сабой спецыялізаваныя часткі:

гісторыя грамадства асобных эпох (гісторыя першабытнага грамадства, Антычнасці, Сярэднявечча, Новага часу і Навейшага часу);

гісторыя прасторава-геаграфічных супольнасцей, рэгіёнаў (гісторыя Еўропы, Лацінскай Амерыкі, Азіі і Афрыкі);

гісторыя асобных народаў і краін (гісторыя Беларусі, гісторыя Расіі, гісторыя ЗША і г.д.);

гісторыя комплексных праблем (гісторыя Адраджэння, Рэфармацыі, Асветніцтва, грамадска-палітычнай думкі і інш.);

гісторыя асобных бакоў грамадскага жыцця (сацыяльна-эканамічная, палітычная гісторыя, ваенная гісторыя, гісторыя мастацтва і інш.).

Акрамя таго, да гістарычнай навукі адносяць спецыяльныя (дапаможныя) гістарычныя дысцыпліны: археаграфію, генеалогію, геральдыку, нумізматыку і інш. Самастойнае месца займаюць спецыяльныя гістарычныя навукі – археалогія, этнаграфія і гістарыяграфія.

Вывучэнне гісторыі выконвае важныя функцыі, ў якіх зацікаўлена грамадства:

пазнавальная;

сацыяльнай памяці;

выхаваўчая;

прагнастычная;

ідэалагічная.

Важнай часткай метадалогіі з'яўляюцца падыходы да пазнання гістарычнай рэчаіснасці.

Фармацыйны падыход (К. Маркс, Ф. Энгельс, У. Ульянаў).

Працяглы час у савецкай гістарычнай навучы, у тым ліку і пры вывучэнні гісторыі Беларусі, выкарыстоўвалася своеасаблівая сістэма прынцыпаў, падыходаў і метадаў. У аснову яе была пакладзена дыялектыка-матэрыялістычнае разуменне гісторыі. Яно заключалася у тым, што гістарычны працэс разглядаўся як паслядоўная змена спосабаў вытворчасці, абумоўленая барацьбой прыгнечаных класаў супраць эксплуатацараў. «Уся гісторыя існаваўшых да гэтага часу грамадстваў – гісторыя барацьбы класаў... якая заканчвалася гібеллю класаў і зменай

сацыяльна-эканамічнай фармацыі». Паводле К. Маркса, класавая барацьба выглядала асноўнай рухаючай сілай грамадскага прагрэсу, а змена фармацый – аб’ектыўным, фатальна непазбежным працэсам, дзе роля саміх людзей адыходзіла на другі план.

Паводле гэтай тэорыі развіццё чалавецтва разглядаецца ў выглядзе заканамерных змен 5-ці асноўных грамадска-эканамічных фармацый:

першабытнаабшчынная;

рабаўладальніцкая;

феадальная;

капіталістычная;

камуністычная;

пераход ад адной да другой ажыццяўляецца ў выніку сацыяльных рэвалюцый.

Цывілізацыйны падыход (О. Шпэнглер, А. Тойнбі, М. Данілеўскі).

У пачатку мінулага ХХ ст. з’явіўся новы, цывілізацыйны падыход для вывучэння гісторыі чалавецкага грамадства. У яго аснове – чалавек у сукупнасці яго інтарэсаў, ведаў і волі. Рухаючай сілай прагрэсу чалавецтва з’яўляецца рост патрэб самага чалавека.

Само паняцце «цывілізацыя» даволі разнастайнае.

У цэлым, пад ім разумецца ўзровень грамадскага развіцця, развіцця матэрыяльнага і духоўнага, лакалізаваны па прасторы (тэрыторыі) і часе.

Найбольш прызнана, што пад тэрмінам «цывілізацыя» разумецца колькасна вялікія, якасна разнастайныя і самадастатковыя супольнасці людзей, з уласцівымі ім светапоглядам, ментальнасцю, сістэмай каштоўнасцей і культурай, сваеасаблівай сацыяльна-эканамічнай і палітычнай арганізацыяй.

Сінергетычны падыход.

Азначэнне тэрміну «сінергетыка» блізкае да сучаснага разумення было ўведзена ў 70-х гг. ХХ ст. нямецкім фізікам Германам Хакенам. Трэба звярнуць увагу на тое, што сінергетыка сама не абмяжоўваецца рамкамі аднаго навуковага кірунку, а з’яўляецца інтэгральнай навуковай парадыгмай.

Часта сінергетыку раскрываюць як «навуку» пра самаарганізацыю, універсальныя заканамернасці эвалюцыі складаных сістэм, якія перажываюць рэзкія змены станаў у перыяды нестабільнасці. Сам Г. Хакен вызначаў яе як тэорыю сумеснага дзеяння падсістэм, у выніку якога на макраскапічным узроўні ўзнікае новая структура і адпаведнае функцыянаванне. Сёння, у адпаведнасці з эвалюцыйна-сінергетычнай парадыгмай, развіццё разумеецца як паслядоўнасць працяглых перыядаў, якія адпавядаюць стабільным станам сістэмы, якія, у сваю чаргу, прыпыняюцца кароткімі перыядамі хаатычных паводзін – «біфуркацыямі». Пасля гэтага адбываецца пераход да наступнага ўстойлівага стану («атрактару»), выбар якога вызначаецца, як правіла, асаблівымі

адхіленнямі ад сярэдніх значэнняў выпадковай велічыні («флуктуацыямі») у пункце біфуркацыі.

З пункту гледжання У Сцёпіна, сістэмы, якія самаразвіваюцца, характарызуюцца сінергетычнымі эфектамі. Узаемадзеянне з імі чалаека працякае так «что само человеческое действие не является чем-то внешним, а как бы включается в систему, видоизменяя каждый раз поле ее возможных состояний».

Універсальнасць сінергетыкі прывяла да разумення, што лінейны характар развіцця працэсаў і раўнаважныя станы не з'яўляюцца дамінуючымі ў рэчаіснасці, а таксама шырокага выкарыстання матэматычных мадэлей і інструментаў іншых навук у гістарычных даследаваннях для разумення ролі і ступені ўплыву выпадковых фактараў на гістарычную рэчаіснасць.

Такім чынам, дадзены падыход дазваляе выяўляць наяўнасць прадвызначанага хаосу, біфуркацый, катастроф і іншых нелінейных эфектаў, непрадказальнасць водгуку вывучаемай сістэмы на знешняе ўздзеянне, развіцця ў хаатычных станах. Гэта задае новы ракурс гістарычным фактам, з'явам і працэсам, стварае спрыяльныя ўмовы для междысцыплінарнага, усебаковага рэканструявання гістарычнай рэчаіснасці.

Гістарыяграфія.

Вывучэнне гісторыі Беларусі немагчыма без ведання асноватворчых навуковых даследаванняў. Само вывучэнне гістарычнага працэсу Беларусі, як асобнай этнічнай часткі Еўропы, пачалося у канцы XIX – пачатку XX ст., калі з'явіліся публікацыі беларусазнаўцаў П. Шпілеўскага, П. Баброўскага, М. Федароўскага, Н. Раманава, А. Сержпутоўскага, М. Нікіфароўскага і іншых аб багатым гістарычным мінулым беларускага народа. Артыкулы гістарычнага зместу змяшчаліся на старонках «Нашай Нівы». Нарэшце ў 1910 г. выйшла ў свет «Кароткая гісторыя Беларусі» В. Ластоўскага, які сфармуляваў першую канцэпцыю паходжання беларусаў.

У БССР у 1920-я гг. выйшлі творы У. Ігнатоўскага «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі» і «Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзя», якія вывучаліся адпаведна ў школе і ў ВНУ. Праца В. Кнорына «1917 год в Белоруссии и на Западном фронте» паклала пачатак вывучэння сацыялістычнай рэвалюцыі. Дастанкова аргументаваныя погляды на рэвалюцыйныя падзеі 1917 г. уласцівы зборніку артыкулаў і дакументаў «Кастрычнік на Беларусі» (Мінск, 1927).

У часы беларусізацыі намаганнямі З. Жылуновіча, А. Луцкевіча, У. Пічэты, А. Станкевіча, А. Цвікевіча, М. Шчакаціхіна ў нашай рэспубліцы з'явілася шмат гістарычных артыкулаў і манаграфій. Адною з абагульняючых прац стаў «Нарыс гісторыі Беларусі» (Мінск, 1934).

У пасляваенны перыяд развіццё беларускай гістарычнай навукі характарызаваўся найбольшай увагай да ролі Камуністычнай партыі ў

Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. і Вялікай Айчыннай вайне. Сталі актыўна распрацоўвацца праблемы сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі (З. Абезгауз, Ф. Болбас, З. Капыскі), рэвалюцыйнага руху (А. Саладкоў, М. Сташкевіч), грамадзянскай вайны (І. Ігнаценка, П. Петрыкаў, П. Селіванаў), усенароднай барацьбы супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў (А. Залескі, І. Краўчанка, А. Філімонаў).

Лепшымі на той час творамі былі прызнаны манаграфіі Л. Абэцэдарскага, М. Біча, В. Гняўко, Э. Загарульскага, А. Ігнаценкі, І. Ігнаценкі, Н. Каменскай, М. Касцюка, І. Краўчанкі, В. Круталевіча, П. Лысенкі, А. Лютага, Я. Мараша, І. Марчанкі, У. Міхнюка, У. Палуяна, І. Палуяна, П. Петрыкава, Л. Побая, П. Селіванава, Г. Нітыхава.

У ліку буйнейшых прац 1960-1980-х гг. – двухтомная «Історія Беларускай ССР» і пяцітомная «Гісторыя Беларускай ССР», чатырохтомная «Історыя рабочага класа Беларускай ССР», трохтомная «Всенародная барацьба в Беларусіі протів нямецка-фашысцкіх захватчыкоў в годы Вялікай Отчественной войны».

У канцы ХХ – пачатку ХХІ ст., беларуская навука значна пашырыла свой дыяпазон і ўзнялася на новы ўзровень. Гэты час вызначыўся выходам у свет ґрунтоўных манаграфій Я. Анішчанкі, А. Вішнеўскага, М. Ермаловіча, І. Ігнаценкі, А. Кавалені, М. Касцюка, А. Краўцэвіча, А. Літвіна, Р. Платонава, Г. Сагановіча, Л. Сарокіна, А. Цітова, З. Шыбекі і інш.

Значным дасягненнем у асэнсаванні беларускай гісторыі зрабілася выданне шасцітомнай «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі». Адметнай з’явай у гістарычнай навуцы і адукацыі стаў выхад у 1994 – 1995 гг. «Нарысаў гісторыі Беларусі», а таксама чатырохтомнай «Археалогіі Беларусі», двух тамоў «Гісторыі сялянства» і пяці тамоў «Гісторыі Беларусі» пад рэд. М.П. Касцюка. Адным з апошніх абагульняючых і надзвычай каштоўных навуковых твораў з’яўляецца пяцітомная «Історія беларускай ґосударственности».

Якасць навуковых твораў у многім залежыць ад выкарыстання гістарычных крыніц – носьбітаў інфармацыі пра жыццядзейнасць людзей у мінулым.

Найбольш значнымі выданнямі па гісторыі Беларусі, якія выкарыстоўваюцца у навучальным працэсе з’яўляюцца:

Ластоўскі В. Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня. 1910. – першая нацыянальная версія беларускай гісторыі.

Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мн., 1922. – напісана з пазіцыі нацыянальнай гісторыі.

Доўнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі. Мн., 1926 (1994, 2003).

Гісторыя Беларускай ССР. У пяці тамах. Мн., 1972-1975.- калектыўная праца савецкіх часоў. Вызначалася ґрунтоўнасцю выкладзенага матэрыялу.

У навучальным працэсе, для самастойнай работы пры падрыхтоўцы да семінараў і экзамена мэтазгодна карыстацца сучаснымі выданнямі:

Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1994-1995. У 2-х частках. – першае выданне пра мінулае нашай краіны пасля распаду СССР – напісана з нацыянальна-дзяржаўных пазіцый.

Гісторыя Беларусі. У двух частках. Пад рэд. Я.К. Новіка і Г.С. Марцуля. Ч.І. Ад старажытных часоў – па люты 1917 г. – Мінск. 1998, 2000 і інш. гады (усяго 5 выданняў) – адзінае выданне, якое дапушчана Міністэрствам адукацыі РБ у якасці падручніка для студэнтаў ВНУ.

Гісторыя Беларусі: У 6 т. Пад рэд. М.П. Касцюка. Ч. 1 Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст.. – Мн.: 2000.

История белорусской государственности : в 5 т. Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларус. навука, 2018–2020.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т.; Мінск, 1993 – 2003.

Для вывучэння гісторыі Беларусі, ў тым ліку і перыяда, які мы з вамі будзем вывучаць, маюць каштоўнасць такія выданні, як:

“Эканамічная гісторыя Беларусі” пад рэд. В. Галубовіча

“Гісторыя культуры Беларусі” Л. Лыча і У. Навіцкага

“Иллюстрированная хронология истории Беларуси” Мн., 1998.

“Атлас гісторыі Беларусі”(ад старажытнасці да нашых дзён) Мінск, 2006

«Беларусь: Народ. Государство. Время» / Нац.акад. наук Беларуси, Ин-т истории; редкол.: А.А. Коваленя и др. – Минск: Беларус. Навука, 2009,– 879 с: ил.

Вывучэнне гісторыі старажытнага грамадства на Беларусі грунтуецца, перш за ўсе, на археалагічных даследаваннях. Таму ў гістарыяграфіі па названаму перыяду патрэбна звярнуцца да найбольш значных прац у гэтай галіне гістарычнай навуцы.

Сістэматычныя археалагічныя даследаванні старажытных паселішч людзей на тэрыторыі Беларусі пачаліся толькі у 20-30-я гады XX стагоддзя. Яны дазволілі з улікам папярэдніх набыткаў зрабіць спробы больш грунтоўных гістарычных абагульненняў аб першапачатковым засяленні людзьмі тэрыторыі Беларусі. На падставе даследаванняў стаянак Юравічы і Бердыж на паўднёвым усходзе Беларусі, праведзенных К. Палікарповічам, была навукова падцверджана думка Е. Раманава аб першапачатковым засяленні Беларусі яшчэ у палеаліце. Да 1941 года у межах тагачаснай БССР былі выяўлены і часткова даследаваны 864 гарадзішчы, больш за 100 неўмацаваных пасяленняў – селішчаў, каля двух дзясяткаў магільнікаў. На падставе аналізу археалагічных фактаў А. Ляўданскі і інш. пачалі пераходзіць і да гістарычных абагульненняў, спрабуючы разглядаць не толькі матэрыяльную культуру, але і гаспадарку,

сацыяльнае уладкаванне плямен жалезнага веку. Былі вылучаны тры зоны гарадзішчаў з рознымі тыпамі керамікі.

У пасляваенны час на падставе інтэнсіўнага развіцця беларускай археалогіі з'яўляюцца шэраг спецыяльных прац, прысвечаных старажытнаму перыяду у гісторыі Беларусі.

Прыкметнай з'явай стала апублікаванне у 1977 годзе Э. Загарульскім нарысаў па гісторыі першабытнага грамадства Беларусі.

В.Ф. Ісаенка былі падрыхтаваны і выдадзены «Археологическая карта Белоруссии. Вып.1. Памятники каменного века» (Мн., 1968), «Археологическая карта Белоруссии. Вып.3. Памятники бронзового века» (Мн., 1976.). У тым жа годзе выйшла яго кніга «Неолит Припятского Полесья».

«Археологическая карта Белоруссии. Вып.2. Памятники железного века и эпохи феодализма» (Мн., 1971.) была падрыхтавана вядомым беларускім археолагам, прафесарам Г.Штыхавам.

З'явіліся шэраг прац Л.Д. Поболя: «Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубенечкой культуры)» (Мн, 1971); «Славянские древности Белоруссии (свод археологических памятников раннего этапа зарубенечкой культуры – с середины III в. до н.э. по начало II века н.э.)» (Мн., 1974); «Археологические памятники Белоруссии. Железный век» (Мн., 1983).

А.Г. Калечыц выдала манаграфію «Первоначальное заселение территории Белоруссии» (Мн., 1984), у якой упершыню былі названы, стаўшыя хрэстапматыўнымі, даты абсалютнага ўзросту Бердыжскай і Юравіцкай стаянак. У 1987 годзе выйшла яе кніга «Памятники каменного и бронзовых веков Восточной Белоруссии».

Вывученнем старажытнага грамадства на тэрыторыі Беларусі займаюцца М. Чарняўскі, В. Капыцін, В. Ксянзов, В. Кудряшоў. Назвы іх прац мы сустрэнем у Планах семінарскіх заняткаў, імі вы будзеце карыстацца пры самастойнай працы.

Асноўныя дасягненні сучасных беларускіх навукоўцаў па вывучэнню першабытнай гісторыі Беларусі сканцэнтраваны ў першых дзюх тамах чатарыхтомнага фундаментальнага даследавання “Археалогія Беларусі”. У 1997 годзе выдадзены “Археалогія Беларусі. Т.1: Каменны і бронзавыя вякі”, у 1999 годзе – “Археалогія Беларусі. Т.2: Жалезны век.”. На падставе верыфікацыі, аналіза, сістэматызацыі і інтэрпрытацыі вялікай крыніцазнаўчай базы у названых тамах разглядаюцца праблемы:

- першапачатковага засялення тэрыторыі Беларусі,
- генезіса, эвалюцыйнага развіцця і гістарычнага лёсу насельніцтва на працягу, каменнага, бронзавага і жалезнага вякоў;
- развіцця і дынамікі эканомікі ад вырабу першых прылад працы з крэмню да з'яўлення першых вырабаў з металу;

-этнічнай гісторыі, культурнага і духоўнага развіцця насельніцтва Беларусі з улікам традыцый і навацый, на падставе якіх сфарміравалася і існуе самабытная беларуская культура.

Акрамя названых выданняў, да кожнай тэмы, вывучэнне якой прадугледжана праграмай, у лекцыях будуць называцца іншыя спецыяльныя выданні, які складаюць гістарыяграфію той і ці іншай праблемы. Больш падрабязна у дачыненні да кожнай тэмы будуць называцца і гістарычныя крыніцы, на падставе якіх асвятляюцца падзеі і працэсы. Шэраг іх будзе названы таксама ў планах семінарскіх заняткаў, прапануецца для самастойнай працы.

Выбітны беларускі гісторык Вацлаў Ластоўскі пісаў: «Гісторыя – гэта фундамент, на каторым будзецца жыццё народу. І нам, каб адбудаваць сваё жыццё, трэба пачаць з фундаменту, каб будынак быў моцны. А фундамент у нас важны, гісторыя наша багатая... ».

Гэтыя словы яшчэ раз падцверджваюць тую думку, што без гісторыі нацыя не можа быць жыццязойкай, не можа мець будучага. Вывучэнне гісторыі закладвае аснову для абуджэння гістарычнай памяці і нацыянальнай свядомасці, засцярагае ад паўтарэння памылак мінулага. Вывучэнне нацыянальнай гісторыі спрыяе выхаванню чалавека-грамадзяніна, патрыётаі, добрага гаспадара на сваёй зямлі, які адчувае духоўную сувязь з пакаленнямі продкаў, а значыць, – і адказнасць за працяг іх спраў, за будучыню сваёй краіны.

Асаблівасці гістарычнага развіцця Беларусі
працяглая адсутнасць у мінулым сваёй сапраўднай дзяржаўнасці;
амаль несупынным працэсы дэнацыяналізацыі (спачатку паланізацыі, а потым русіфікацыі);
канфесійная разнастайнасць беларускага этнасу (праваслаўе, каталіцызм, уніяцтва);
позняе фарміраванне і нязначны колькасць да пачатку ХХ ст. нацыянальнай інтэлігенцыі;
асаблівасці менталітэта беларусаў (талерантнасць), нізкі ўзровень нацыянальнай самасвядомасці;
геапалітычнае становішча: Беларусь знаходзіцца ў геаграфічным цэнтры Еўропы, паміж усходам і захадам, каталіцызмам і праваслаўем, таму яна зведала добратворны ўплыў суседніх народаў, але таксама з’явілася арэнай крывавага канфлікту, жорсткага супрацьстаяння розных дзяржаў.

Перыядызацыя гісторыі – храналагічныя пласты, вылучаныя з агульнай масы фактаў, ілюструючыя асобныя этапы эвалюцыі гістарычнага працэсу.

У. Ігнатоўскі ў “Кароткім нарысе гісторыі Беларусі” (1919) падзяліў нашу гісторыю на 4 перыяды:

полацкі;

літоўска-беларускі;
польскі;
расійскі.

У савецкія часы гісторыкі падзялялі гісторыю на грамадска-эканамічныя фармацыі:

- 1) першабытнае грамадства (100 тыс. г. да н. э. – IX ст. н. э.);
- 2) феадалізм (IX – 1861 г.);
- 3) капіталізм (1861-1917 гг.);
- 4) сацыялізм (1917 да...).

Сучасная перыядызацыя гісторыі Беларусі існуе ў некалькіх выглядках:

старажытнае грамадства (100 (40) тыс. гадоў да н.э. – V ст. н.э.) Гэты перыяд падзяляецца на 3 этапы: каменны век (40 – 3 тыс. гадоў да н.э.), бронзавы век (“3-е – пачатак 1-га тысячагоддзя да н.э.), жалезны век (пачатак 1-га тысячагоддзя да н.э. – 5-е ст. н.э.);

Сярэднявечча (канец V – XV ст.) Гэты перыяд падзяляецца на 2 этапы: пачатак перахода да класавага грамадства і ўзнікненне дзяржаўнасці (VI – першая палова XIII ст.) ; развіццё феадальнай сістэмы (сярэдзіна XIII – XV ст.);

Новы час (XVI – пачатак XX ст.) Гэты перыяд таксама падзяляецца на 2 этапы: афармленне феадальнай сістэмы і выпяванне яе крызісу (XVI– канец XVIII ст.); генезіс і зацвярджэнне капіталізму, выпяванне крызісу буржуазнага грамадства (канец XVIII – 1917 г.);

Навейшы час (ад заканчэння Першай сусветнай вайны у 1918 г. – да нашых дзён).

Старажытнае грамадства (100 тыс. г. да н. э. – V ст. н. э.)

Полацкі перыяд (ранняе сярэднявечча) VI – пач. XIII ст., калі на беларускіх землях з’яўляюцца племянныя саюзы (крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў), а потым узнікаюць і развіваюцца дзяржавы-княствы (Полацкае, Тураўскае і інш.).

Утварэнне і росквіт ВКЛ (п. п. XIII – др. п. XVI ст.).

Беларускія землі ў складзе Рэчы Паспалітай (1569 г.– кан. XVIII ст.)

Беларускія землі ў складзе Расійскай Імперыі (кан. XVIII – пач. XX ст.).

Беларусь у складзе СССР (1922 – 1991 гг.).

Сучасны перыяд (1991 г. – па сённяшні дзень).

На мяжы XX – XXI ст. у беларускай гістарычнай навуцы сфарміравалася нацыянальная канцэпцыя гісторыі Беларусі, якая:

- спалучае цывілізацыйны і фармацыйныя падыходы у сукупнасці;
- прызнае крытэрыем ісціны гуманістычныя, агульна-чалавечыя і нацыянальна-дзяржаўныя каштоўнасці, надае ім прыярытэт у ацэнцы гістарычных падзей, фактаў, гістарычных дзеячоў і асоб;

- разглядае айчынную гісторыю як арганічную частку еўрапейскай і сусветнай гісторыі;

- забяспечвае аптымальныя магчымасці для высвятлення заканамернасцей і спецыфікі сацыяльна-эканамічнага, палітычнага, дзяржаўнага і культурнага развіцця Беларусі на кожным з этапаў яе гісторыі.

У вывучэнні першабытнай гісторыі існуе шэраг перыядызацый: палеантрапалагічная, морганаўская, геалагічная, агульна-гістарычная, археалагічная.

Палеантрапалагічная перыядызацыя першабытнай гісторыі.

Заснавана на зменах у біалагічнай эвалюцыі чалавека.

Палеантрапалогія вывучае змены фізічнага тыпу чалавека ад першапачатковых стадый яго існавання (архантрапы) да канчатковага сфарміравання сучаснага чалавека (неантрапы).

Прыкладна 3 млн гадоў назад у Афрыцы з'яўляюцца аўстралапітэкі – “*Homo habilis*” – (чалавек умелы). Яны былі здольнымі вырабляць штучныя прылады, былі “яшчэ не людзі, але ужо і не жывёлы”.

На змену ім прыходзяць Архантрапы (“*Homo erectus*” – чалавек прамаходзячы) – піцекантрапы, сінантрапы – несумненна старажытныя людзі. Яны жылі ў розных кутках Еўропы, былі знешне больш падобныя на сучасных людзей, харчаваліся мясной ежай, умелі вырабляць прылады працы з камянёў і костак.

Палеантрапы: неандэртальцы (“*Homo neandertalensis*”) з'явіліся прыкладна каля 2 млн. гадоў таму. Прапорцыі цела блізкія да сучасных, занімаўся збіральніцтвам, паляваннем, будавалі прымітыўныя жыллы, выраблялі і выкарыстоўвалі каменныя прылады працы.

Неантрапы: Прыкладна 40 – 35 тыс гадоў назад сфарміраваўся чалавек сучаснага тыпу, або “*Homo sapiens*”, – «чалавек разумны», які атрымаў назву краманьёнец. Яго прылады працы з крэменю (наканечнікі, нажы, сякеры, скрабкі) вызначаліся болшай дасканаласцю, а ў ліку іншых матэрыялаў з'явіліся косць і рог.

Архантрапы – піцекантрапы

Палеантрапы – неандэртальцы

Неантрапы – краманьёнцы

Данымі палеантрапалогіі мы будзем карыстацца пры вывучэнні антрапа- і сацыягенезу, гісторыі фарміравання, рассялення людзей на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Морганаўская перыядызацыя першабытнага грамадства.

Л. Морган (1808 – 1881) – амерыканскі этнолаг, які першы зрабіў спробу на падставе дадзеных этнаграфіі і археалогіі стварыць перыядызацыю старажытнага грамадства “па вертыкалі” (ад старадаўніх да нашых часоў).

Па перыядызацыі Л. Моргана старажытнае грамадства палдзяляецца на 3 этапы, на эпохі: дзікасці, варварства і цывілізацыі.

Морган вылучыў у кожнай з названых эпох ніжэйшую, сярэдняю і вышэйшую ступені:

- ніжэйшая ступень дзікасці пачынаецца са з'яўлення чалавека і членападзельнай мовы; сярэдняя ступень дзікасці пачынаецца з узнікнення рыбацтва і выкарыстання агню; вышэйшая ступень дзікасці пачынаецца з вынаходніцтва лука і стрэл;

- ніжэйшая ступень варварства пачынаецца з распаўсюджваннем керамікі; сярэдняя ступень варварства пачынаецца са з'яўлення земляробства і жывёлагадоўлі; вышэйшая ступень варварства пачынаецца з выкарыстання жалеза;

- цывілізацыя пачынаецца са з'яўленнем іерагліфічнага ці алфавітнага пісьма.

Названая перыядызацыя шырока распаўсюджана пры вывучэнні старажытнага грамадства ў краіна Захада, некаторыя яе прынцыпы выкарыстоўваюцца і айчыннымі гісторыкамі.

Геалагічная перыядызацыя першабытнага грамадства

Геалагі ўмоўна падзялілі гісторыю Зямлі на 5 вялікіх адрэзкаў – эр:

Архейская (прасцейшыя аднаклетачныя арганізмы)

Пратэразойская (эра пачатку жыцця). Заселена мора, з'явіліся водараслі, чэрві, мядузы.

Палеазойская (эра старажытнага жыцця). З'явіліся расліны, насякомыя, паўзуны.

Мезазойская (эра сярэдняга жыцця). Дыназаўры, лятаючыя яшчурны.

Кайназойская (эра новага жыцця). Млекакормячыя, цяперашнія жывёлы, чалавек.

Эры падзяляюцца на перыяды (напрыклад, юрскі, крэйдавы, трацічны, чацвярцічны перыяды) і на эпохі (напрыклад, “эпоха дыназаўраў”, “эпоха млекакормячых”, “эпоха з'яўлення чалавека”). У апошнюю кайназойскую эру (эру новага жыцця) з'яўляецца чалавек.

Агульнагістарычная перыядызацыя першабытнага грамадства

Паводле фармацыйнай метадалогіі ў вывучэнні гісторыі першабытнае грамадства вызначаецца як першабытнаабшчынны лад – сацыяльна-эканамічная фармацыя, якая ахоплівае перыяд ад з'яўлення першых людзей і да ўзнікнення класавага грамадства.

Для першабытнаабшчыннага ладу характэрны:

- паступовая біялагічная эвалюцыя чалавека,
- узаемаабумоўленасць абшчынных, роднастных і эканамічных сувязей паміж людзьмі,
- калектыўная ўласнасць на сродкі вытворчасці,
- ураўнальнае размеркаванне сродкаў існавання.

Першабытнае грамадства згодна з названымі падыходамі падзяляецца на перыяды:

Першы перыяд – першабытны статак, або праабшчына

Другі перыяд – ранняя радавая абшчына, або мацярынская радавая абшчына. Ёй уласцівы: прысвойваючая гаспадарка, ураўняльнае размеркаванне, агульная ўласнасць, кожны член абшчыны меў права на долю вырабленага прадукта незалежна ад таго, прымаў ці не прымаў удзел у яго вытворчасці.

Трэці перыяд – познепершабытная абшчына, або патрыярхальная абшчына. Яе рысы: пераход да вытворчай гаспадаркі, з’яўленне залішкавага прадукта; побач з ураўняльным размеркаваннем атрымала развіццё працоўнае размеркаванне, пры якім частка прадукта паступала ў распараджэнне асобных членаў абшчыны; побач з агульнай уласнасцю развівалася уласнасць асабістая, прыватная.

Археалагічная перыядызацыя:

Заснавана на розніцы ў матэрыяле і тэхніцы вырабу прылад працы. Яна падзяляе мінулае па характары сыравіны, што ішла на выраб прылад працы. Удасканаленне прылад працы адлюстроўваюць эвалюцыю вытворчасці, а з ёй можна звязаць сацыяльную, культурную і нават этнічную гісторыю.

Згодна з археалагічнай перыядызацыяй выдзяляюцца буйныя перыяды – вякі:

Каменны век – ён датуецца перыядам ад 3 – 2,5 млн. гадоў да канца 3 тыс. да н.э.

Бронзавы век – ад 4000 – да 2800– 2700 гадоў таму.

Жалезны век – 2700 – 1500 таму.

Гэтая перыядызацыя найбольш шырока ўжываецца беларускімі навукоўцамі, па ёй напісаны акадэмічныя і манаграфічныя даследаванні старажытнасці, на ей заснавана выкладанне названага перыяда ў падручніках, Менавіта археалагічнай перыядызацыі мы і будзем прытрымлівацца пры вывучэнні старажытнага грамадства на тэрыторыі Беларусі. Разам з тым, мы будзем ужываць і іншыя пераадызацыі, аб якіх ішла гаворка.

Тэрыторыя сучаснай Беларусі, як і іншых краін Еўропы, не з’яўляецца прарадзімай чалавецтва.

Чалавек вылучыўся з жывёльнага свету каля 3 млн. гадоў назад. Яго прарадзімай з’яўляецца тэрыторыя з больш спрыяльным для жыцця кліматам – Усходняя Афрыка, а магчыма, і Паўднёвая Азія. Каля 1 млн. гадоў таму чалавек пачаў засяляць поўдзень Усходняй Еўропы – Міжземнамор’е, а затым Каўказ і поўдзень сучаснай Украіны.

Толькі каля 100 тыс. гадоў назад ён трапіў на тэрыторыю Беларусі.

Чаму так поздна адбылося засяленне старажытнымі людзьмі тэрыторыі цэнтральнай і ўсходняй Еўропы?

Тлумачыцца гэта тымі прыроднымі умовамі, што складваліся на тут працяглы час. Старажытны чалавек ва ўсім – ў побыце, здабыванні ежы, умовах жыцця, сваіх занятках і іншым – цалкам залежыў ад навакольнага асяродзя, ад прыродных, у першаю чаргу – кліматычных, умоў. А яны працяглы час былі вельмі неспрыяльнымі і нестабільнымі.

Фарміраванне чалавека як біялагічнага віду адбывалася ва ўмовах прыкметнага пахаладання клімату, а яго распаўсюджанне на тэрыторыі Еўропы прыпадае і ўвогуле на ледавіковую эпоху.

Максімальныя пахаладанні доўжыліся сотні тысяч гадоў. Разам з тым, зацяжныя халады змяняліся пацяпленнямі, калі усталёўваўся больш спрыяльны для існавання чалавека клімат. Гэтыя кліматычныя ўмовы спрыялі эвалюцыі чалавека, вучылі яго прыстасоўвацца да розных экалагічных умоў, развівалі інтэлект, удасканаліваць прылады для дабывання ежы, шукаць новыя крыніцы існавання, спосабы захавання жыцця.

Геалагічная перыядызацыя вылучае на тэрыторыі сучаснай Беларусі на працягу апошняга мільёна гадоў 5 ледавіковых эпох:

Беларуская ледавіковая эпоха, якая змянілася белавежскім межледавіковым перыядам;

Бярэзінская ледавіковая поха, (ахоплівае перыяд ад 500 да 350 тыс гадоў да н.э, т. ч. – цягнулася 150 тыс гадоў). У гэты час ледавік пакрываў тэрыторыю Беларусі па лініі Пінск – Мазыр – Рэчыца – Гомель, фактычна ім была пакрыта уся тэрыторыя Беларусі.

На змену Бярэзінскай ледавіковай эпохі прыйшоў александрыйскі межледавіковы перыяд, які цягнуўся каля 50 тыс гадоў. Тэрыторыя пакрылася лясамі, у якіх вадзіліся маманты, насарогі, алені і іншыя жывёлы.

Дняпроўская ледавіковая эпоха, (320 – 250 тыс. гадоў назад) за якой прыйшоў шклоўскі межледавіковы перыяд

Сожская ледавіковая эпоха, (220 – 110 тыс. гадоў назад) якую змяніў муравінскі межледавіковы перыяд

Паазерская ледавіковая эпоха. (100 – 14 тыс. гадоў назад)

Апошні Паазерскі ледавік каля 100 тыс. гадоў таму пачаў рухацца з боку Скандынаўскага паўвострава, распачаўшы тым самым перыяд апошняга, самага халоднага паазерскага абледзянення. На працягу Паазерскага ледавіковага перыяду меліся 3 фазы пацяплення і пахаладання.

Ваганні клімату прыводзілі да змен у раслінным асяродзі. З наступленнем ледавікоў паступова знікаюць шыракалістыя лясы. Іх змяняюць хваёва лясы, а з наступленнем большых халадоў пераважалі бярозвыя рэдкалесі, ўласцівыя тундры.

Адпаведным клімату і расліннасці ў час паазерскага абледзянення быў і жывёльны свет, які складаўся з прадстаўнікоў тундры (паўночныя алені,

пясы, белыя курапаткі), стэпу (зубры, коні, зайцы, лісы, суслікі), лесу (алені, бурыя мядзведзі, казулі). Характэрнымі прадстаўнікамі прыледавіковай фаўны былі маманты і валасатыя насарогі.

Максімальнае пахаладанне апошняга ледавіковага перыяда пачалося каля 20 тыс. гадоў назад. Да 18 тысячагоддзя да н.э. ледавік дасягнуў максімальнай мяжы, якая на тэрыторыі Беларусі пралягала ад раёна Гродна, на поўнач ад Вілейкі і на усход да Оршы. На поўдзень ад гэтай мяжы існаваў шырокі пас прыледніковай пустыні, непрыгоднай для жыцця. На поўдні Беларусі была тундра. Землю Беларусі у гэты час скавала вечная мерзлата. У выніку наш край стаў цалкам непрыгодным для існавання тут чалавека.

Толькі ў 15-тым тысячагоддзі пачалося прыкметнае пацяпленне, ледавік пачаў адступачь на поўдзень. Да 14-га тысячагоддзя да н.э. ледавік цалкам пакінуў тэрыторыю Беларусі. Наступае позналедавіковы перыяд, калі яшчэ здараліся зацяжныя пахаладанні, але ўсе часцей назіраліся хвалі пацяплення. Паступова сталі змяняцца кліматычныя умовы, раслінны і жывёльны свет. На тэрыторыі Беларусі зноў вяртаюцца лясы, знікаюць холадалюбівыя жывёлы – валасаты насарог, маманты. У позналедавіковым перыядзе ў жывёльным свеце пануюць поўночныя алені.

Аднак адбывалася гэта паступова, на працягу значнага часу.

Толькі ў 10-м тысячагоддзі да н.э. канчаткова заканчваецца апошняя Паазерская ледавіковая эпоха.

Найбольшая пацяпленне адбываецца 6-тым тысячагоддзі да н.э.. Менавіта з гэтага часу ствараюцца найбольш спрыяльныя ўмовы для сталага пражывання ўсяго жывога, ў тым ліку і людзей, на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Ад гэтага часу у асноўным было завершана фарміраванне сучаснага рэльефу Беларусі.

У цэлым рэльеф Беларусі мае раўнінны характар. Захад і поўнач яе вышэйшыя, з няроўным узрогістым ландшафтам. На поўдні распасціраецца роўная балоцістая Палеская нізіна. На тэрыторыі Беларусі знаходзіцца водападзел паміж Балтыйскім і Чорным марамі – тут пачынаюцца вялікія рэкі Еўропы – Днепр, Прыпяць (да Чорнага мора) і Нёман, Дзвіна, Буг – да Балтыйскага мора. У цэлым на Беларусі налічваецца каля 20 тыс. рэк і каля 10 тыс. азёраў. Рэкі у старажытнасці мелі вельмі важнае месца у жыцці чалавека:– па іх прасоўваліся групы людзей, засвоўваючы новыя тэрыторыі (іншых дарог не было);– рэкі былі асноўнымі шляхамі зносін з іншымі племенамі;–на берагах рэк і у іх поймах будаваліся паселішчы;– на берагавых тэрасах і надпорймавых узвышшах размяшчаліся палі, пасвілі жывёлу, нарыхтоўвалі сена;– у вадаёмах лавілі рыбу, палявалі на вадаплаўную птушку і іншую жывёлу.

Таму ў гістарычнай тэрміналогіі трывала ужываюцца і назвы тэрыторый

па басейнам рэк – Верхняе Падняпроўе (басейн Дняпра і яго прытокаў на тэрыторыі Беларусі), Панямонне (басейн Нёмана), Пабужжа (арэал р. Буг), Падзвінне (уздолж Заходняй Дзвіны), Пасожжа і інш., якімі мы будзем карыстацца у далейшым.

Такім чынам, засяленне і асваенне людзьмі тэрыторыі Беларусі патрэбна разглядаць як працяглы і вельмі складаны перыяд, у якім вызначальнае месца належала кліматычным умовам. Толькі з ўсведамленнем працэсаў змены кліматычных умоў, дакладным ў'яўленнем іх працягласці па часу і тэрыторыі, магчыма зразумець старажытную гісторыю Беларусі.

Пры самастойнай рабоце карысна звернуцца да карты “ Пашырэнне археалагічных культур на тэрыторыі Беларусі”, змешчанай ў “Атласе гісторыі Беларусі” (Мн.,2006. С. 5)., дзе азначаны межы зледзяненняў на тэрыторыі Беларусі, у тым ліку і Паазерскага.

Самы старажытны перыяд у гісторыі чалавецтва – каменны век. Ён пачаўся каля 2 –х млн. гадоў назад, калі чалавек выдзеліўся з жывотнага свету, і завершыўся каля 8 – 4 тыс гадоў назад са з'яўленнем металічных вырабаў.

Каменны век – найбольш працяглы па часу, вельмі складаны перыяд у гісторыі чалавецтва. На тэрыторыі Беларусі на яго прыпадае некалькі перыядаў ледавіковага пахаладання (аб чым мы казалі на папярэдняй лекцыі), а таксама з'яўлены прыдатных для пражывання жывёлы і людзей перыядаў пацяпленняў.

Галоўнай вызначальнай рысай гэтага перыяда з'яўляецца вырабы чалавекам прылад працы з каменю.

Гэта быў першы прыродны матэрыял, які чалавек навучыўся апрацоўваць і выкарыстоўваць у сваіх разнастайных мэтах. Разам з тым, на працягу часу старажытны чалавек пастаянна ўдасканальваў тэхніку апрацоўкі камяню, узнікаюць новыя заняткі людзей, пашыраўся дыяпазон выкарыстання прылад працы, з'яўляюцца новыя асаблівасці у сацыяльнай арганізацыі першабытнага грамадства, назіраліся адметнасці і ў іншых праявах матэрыяльнай і духоўнай культуры. Таму каменны век нельга лічыць аднародным, у ім дакладны вызначаюцца шэраг перыядаў.

Навукоўцы падзяляюць каменны век на наступныя перыяды:

1. Палеаліт (з грэч. мовы: палеа старажытны, літас – камень) старажытны каменны век. Ён мае агульныя межы ад 3 млн. гадоў да н.э да 10 тысячагаддзя да н.э.

У сваю чаргу палеаліт падзяляюць на:

– ранні (ніжні) палеаліт Ніжні (ранні) палеаліт (3 – 2,5 млн. – 100 тыс. г.). У гэты час назіраецца біялагічная эвалюцыя чалавека.

– сярэдні палеаліт (т.зв. эпоха мусце, ці мустьерская эпоха па агульнаеўрапейскай перыядызацыі), на тэрыторыі Беларусі ён адпавядае

ранняму, ці ніжнему палеаліту, датуецца перыядам ад 100 тыс гадоў да 40 – 35 тысячы гадоў да н.э.

– поздні (верхні) палеаліт (т.зв. фінальны) датуецца на тэрыторыі Беларусі ад 40 тыс. гадоў да 10 – 9 тыс. да н.э.

2. Мезаліт (меза – сярэдні) сярэдні каменны век датуецца на Беларусі 9 – 5 тыс. да н.э. У сваю чаргу мезаліт частка даследчыкаў падзяляюць таксама на ранні, сярэдні і поздні.

3. Неаліт (неа – новы) новы каменны век, заключны этап каменнага веку. На Беларусі – перыяд 5 – 3 тысячагоддзяў да н.э. У межах названага часу ў навуковых даследаваннях сустракаюцца вызначэнні таксама ранняга, сярэдняга і поздняга неаліту.

Названая перыядызацыя будзе намі ўзята за аснову пры вывучэнні гісторыі першабытнага грамадства.

Калі пачалося засяленне тэрыторыі сучаснай Беларусі старажытнымі людзьмі?, Калі першыя людзі з’явіліся на гэтай тэрыторыі? – пытанні, адказ на якія грунтуецца выключна на археалагічных матэрыялах, да сённяшняга часу з’яўляецца навуковай праблемай, якая падлягае далейшаму даследаванню.

Ніжні (ранні) палеаліт.

Ці быў чалавек на тэрыторыі Беларусі ў ніжнім (раннім) палеаліце?

Мы ужо казалі, што ў перыяд да 100 тысяч гадоў да н.э. быў часам, калі ледавікі перыядчна пакрываалі усю тэрыторыю Беларусі. Прыдатнымі для жыцця расліннага і жывельнага свету былі толькі асобныя перыяды пацяпленняў. Таму не выключна, што магчыма, у часы міжледавікоўя клімат быў спрыяльны для пранікнення сюды першых людзей. Існуюць і укосныя сведчанні таму.

Каля Жытоміра (на Валыні), недалёка ад тэрыторыі Беларусі, знойдзены прылады працы найстаражытнага чалавека.

У Віцебскай вобласці знойдзены рэшткі паўднёвага слана. Гэта характарызуе сабой фаўністычны комплекс, што звычайна суправаджаецца знаходкамі прылад працы ашэльскай эпохі раняга палеаліта. Але ледавікі знішчылі рэшткі чалавечай культуры таго часу.

Таму ў першым томе “Археалогіі Беларусі” зроблена агульнапрынятая выснова, што “Толькі ў перыяд сожскага і паазрскага зледзяненняў крайні поўдзень і паўднёвы ўсход Беларусі былі свабодныя ад ільду, таму пошукі дамусцёрскага насельніцтва на Беларусі бесперспектыўныя” (с. 23).

Сярэдні палеаліт. Больш верагодныя сведчанні аб першапачатковым засяленні паўднёва-усходняй часткі тэрыторыі сучаснай Беларусі маюць дачыненне толькі да сярэдняга палеаліта (ці мусцёрскай эпохі), які пачынаецца ад 100 тыс. гадоў да н.э.

У той час у Еўропе з’явіліся і панавалі палеантрапы – неандартальцы.

Аб пранікненні людзей таго тыпу на тэрыторыю Беларусі сведчаць знойдзеныя археолагамі каменныя, зробленыя з крэмя прылады працы на

левым беразе Дняпра, каля вёсак

Абідавічы (Быхаўскага раёна) – знайдзена скрэбла

Свяцілавічы (Веткаўскага раёна) – востраканечнік

Кляевічы (Касцюковічскі раён)

Падлужжа (Чачэрскі раён) (у навуцы атрымала назву Бердыжская стаянка) – скрэбла, нож.

Беларускія археолагі выказваюць думку, што гэтыя знаходкі можна аднесці да мусц'ерскай эпохі., датуюцца яны прыкладна 40 – 30 тысячагоддзямі да н.э.

Калі гэта так, то неандарталец прадстаўляў сабой першых насельнікаў Беларусі.

У сацыяльным стане неандартальцы аб'ядноўваліся ў невялікія (ў 20-30 дарослых асоб) групы – т.зв. “праабшчыны” і сумеснымі намаганнямі шукалі харчаванне і бараніліся ад звяроў.

Прылады працы першымі пачалі вырабляць менавіта неандартальцы, за што набылі назву “чалавек умелы”. З крэмню рознымі тыпамі апрацоўкі, ў асноўным адколамі, рэтушаваннем выраблялі крамянёвыя востраканечнікі для дзідаў (коп'яў) Для разбірання дзічыны– ручныя рубілы, скрэблы, нажы. Для вырабу адзення – скрабкі, шылы, праколкі.

Асноўнымі заняткамі з'яўлялася паляванне і збіральніцтва ядомых раслін і карэнняў. Палявалі на мамантаў, валасатых насарогаў, аўцабыкоў, аленяў, пясцоў і іншых жывёл, якія існавалі ў прыледавіковай зоне.

Гаспадарка людзей гэтага перыяда мела прысвойваючы характар – людзі жылі толькі кошт таго, што бралі, атрымлівалі (прысвойвалі) з навакольнага асяродзя.

Існаванне прысвойваючай гаспадаркі абумоўлівала яго вандроўны лад жыцця. Каб жыць ва ўмовах халоднага клімату, чалавек навучыўся карыстацца агнём, вырабляць адзенне са скуры і меху забітых звяроў, будаваць жылло з касцей і рагоў буйных жывёл, пакрытае скурамі.

Поздні (верхні) палеаліт

Прыкладна да 40-35 тысячагоддзяў таму пачынаецца поздні, ці верхні палеаліт. На змену неандартальцу прыйшоў чалавек сучаснага фізічнага тыпу– краманьенец, або «чалавек разумны».

Маюцца больш несумненныя сведчанні, што краманьёнцы працяглы час, падчас пацяпленняў у перыяд паазерскага ледавікай эпохі, засялялі паўднёвы усход Беларусі. Сведчаннеі таму з'яўляюцца адкрытыя беларускімі археолагамі рэшкі пасельшчаў – стаянак людзей таго часу.

Самае старажытнае паселішча краманьёнцаў на Беларусі адкрыта каля вёскі Юравічы Калінкавіцкага раёна, на р. Прыпяці (датавана каля 26 тыс. гадоў таму). Да краманьёнцаў археолагі адносяць і найбольш даследаванную і вядомую стаянку каля вёскі Падлужжа (Чачэрскі раён) на р. Сожы. У навуцы яна атрымала назву Бердыжская стаянка, якае датуецца

часам каля 23 тыс. гадоў да н.э.. Прыкладна да таго перыяду адносяцца і стаянкі Берасценава (Аршанскі раён) і каля в. Лудчыцы (Быхаўскі раён).

Прылады працы з крэменю гэтага перыяду вызначаліся большай дасканаласцю, а ў ліку іншых матэрыялаў з'явіліся косць і рог. Сярод знаходак – рэшткі каркасаў жытла, крамянёвыя востраканечнікі, нажы розных тыпаў, кінжалы, скрабкі, праколкі, наканечнікі коп'яў і інш. З'яўляюцца і сякерападобныя інструменты. Асобныя касцяныя вырабы былі аздоблены арнамантам у выглядзе шасцікутнікаў і зігзагападобных рысак.

У сацыяльных адносінах адбываецца пераход ад першабытнай абшчыны да радавога ладу. Паляванне на буйных жывёл – мамантаў, насарога, мядведзёў, зубраў, а таксама пражыванне ў прыледавіковых ўмовах патрабавалі сумесных дзеянняў шматлікай колькасці людзей. Таму асноўнай сацыяльна-гаспадарчай адзінкай позняга палеаліту з'яўляўся калектыў родзічаў, які атрымаў у навуцы вызначэнне “радавая абшчына”. Яна складаўся з некалькіх радоў, размешчаных на асобных стаянках. Маёмасць, тэрыторыя для палявання, збіральніцтва і лоўлі рыбы, здабытае харчаванне належала ўсяму роду. Пры гэтым жанчына мела асаблівы статус: менавіта па яе лініі вялася роднасць, а шлюбныя адносіны паміж блізкімі родзічамі забараняліся (экзагамія). З гэтай нагоды дарослыя мужчыны мусілі шукаць пару ў іншай родавай абшчыне. Насельніцтва таго часу не было шматлікім. Семьи, якія жылі ў асобным жытле, збудаваным з жэрдак і касцёў, пакрытых карой ці скурамі, налічвалі 5 – 7 чалавек. Некалькі такіх сямьяў складалі абшчыну колькасцю ад 25 да 50 чалавек.

Гаспадарчыя заняткі людзей гэтага перыяду засталіся ранейшымі – паляванне, збіральніцтва, лоўля рыбы.

15 тысячагоддзяў таму апошні ледавік пачаў адступаць на поўнач, а праз 1 тыс. гадоў ледавіковая эпоха скончылася. 10 тыс. гадоў таму ўсталяваліся сучасныя ўмерана кантынентальны клімат, флора і фаўна. Пачаўся перыяд фінальнага палеаліту.

Ранейшыя аб'екты палявання – мамант і калматы насарог вымерлі або адступілі на поўнач. З'яўленне лясных масіваў, шматлікіх рэк, азёр, балот, а разам з імі прадуктаў палявання, збіральніцтва і рыбалоўства значна павялічылася.

У першабытных людзей значна павялічылася магчымасць для засваення новых зямель. Паўсюдна тэрыторыя Беларусі стала засяляцца людзьмі.

Пачынаючы з эпохі фінальнага палеаліта (14 – 10 тыс. гадаў назад) можна казаць аб пастаянным мэтанакіраваным засяленні тэрыторыі Беларусі рознымі племенамі паляўнічых на паўночнага аленя. Менавіта паляванне на паўночнага аленя прывяло да з'яўлення новай прылады, больш эфектыўнай зброі – лука і стрэл.

Насельніцтва фінальнапалеалітачнага часу на тэрыторыі Беларусі складалася з розных прышлых плямен, таму і адносілася да розных

культурных супольнасцяў. Археологі вызначаюць шэраг археалагічных культур:

- грэская культура (правабярэжжы Дняпра, у Падняпроў'і);
- свідэрская культура (паўднёвы захад і захад Беларусі, у верхняў Прыпяці, на сярэднім і ніжнім Панямонні);
- лінгбійская культура і
- арэнсбургская культура на захадзе Беларусі.

Кожная з іх мела свае асаблівасці у формах наканечнікаў копій і стрэл, разнастайных нажоў, разцоў, скрабкоў, іншага крамяневага інвентару.

Гаспадарчыя заняткі людзей, удасканаленне сацыяльных адносін, назапашванне ведаў аб навакольным асяроддзі фармавалі адпаведны светапогляд. З'яўляюцца і першыя вераванні людзей, якія былі цесна звязаны з іх штодзённым побытам. Спробы чалавека растлумачыць значнасць тых ці іншых прыродных з'яў, а таксама фізіялагічных працэсаў (сон, дыханне, смерць) трансфармаваліся ў рэлігійныя ўяўленні: веру ў існаванне душы (анімізм), духаў (аніматызм), звышнатуральных ўласцівасці прадметаў (фетышызм), звышнатуральную значнасць для роду той ці іншай жывёлы ці расліны (татэмізм). Каб задаволіць душы продкаў, а паляванне або лоўлю рыбы зрабіць удалымі, людзі здзяйснялі пэўныя магічныя абрады. З цягам часу функцыя іх арганізатара засяродзілася ў руках аднаго з суродзічаў – мага (вешчуна, калдуна і г. д.).

Мезаліт – сярэдні каменны век, эпоха паміж палеалітам і неалітам. На тэрыторыі Беларусі вылучаецца ранні (9 – 7е тысячагоддзі на д.э.) і поздні (6 – 5-е тысячагоддзі да н.э.) мезаліт.

У першым перыядзе Мезаліта адбываецца засяленне берагоў рэк і азёр у адноўленай пасля ледавіковай эпохі лясной зоне. Заўважым, што менавіта рэкі былі першымі шляхамі зносін, уздоўж іх ішло рассяленне людзей, асваенне новых тэрыторый.

Эпохаі мезаліта была больш сапрыяльнай для жыцця чалавека. Каля 10 тыс. гадоў таму ўсталяваліся сучасныя ўмерана кантынентальны клімат, флора і фаўна. З'яўленне лясных масіваў, шматлікіх рэк, азёр, балот прывяло да з'яўлення новых відаў жывёлы – лісаў, мядзвядзёў, дзікоў, зайцаў і іншых жывёл, паляванне на якіх было больш лёгкім. У вадаёмах значна павялічылася колькасць рыбы, а таксама птушак, асабліва вадаплаўных (качкі, гусі, цяцеркі). Вынікам стала значнае павялічэнне колькасці прадуктаў палявання, збіральніцтва і рыбалоўства. Гэта давала магчымасць харчавацца больш значнай колькасці людзей, зрабіла існаванне людзей больш трывалым.

Асновай гаспадаркі насельніцтва перыяда мезаліта заставаліся прысвойваючыя яе формы.

Вядучаю ролю, як і раней адыгрывала паляванне. Але яно набыло новыя рысы. Пры паляванні ў лясной зоне і на адносна невялікіх жывёл больш эфектыўным стала выкарыстанне лука са стрэламі. Шырокае

распаўсюджанне набывае вырабы каменных наканечнікаў для стрэл розных формаў. Па ранейшыму эфектыўным было выкарыстанне капя.

Спосабы палявання на буйных жывёл у мезаліце былі разнастайныя:

Гон – праследаванне жывёлы да яе знясілення;

Высочванне (каб падабрацца бліжэй да здабычы выкарыстоўваліся маскі)

Загон на лоўчыя ямы.

У поздні перыяд мезаліта, пры распаўсюджанні палявання на дробную лясную дзічыну загонае паляванне паступова саступіла месца больш прагрэсіўнаму метаду – паляванню індыўдуальнаму. Значным чынам таму паспрыяла вынаходніцтва лука і стрэл.

У гэты ж час чалавек прыручыў сабаку, які дапамагаў у паляванні на звяроў і птушак, а таксама ў ахове чалавечага жылля.

У перыяд мезаліту значна павялічваецца роля рыбалоўства, якое становіцца не менш важным заняткам, чым паляванне. Менавіта у мезаліце з’явіліся першыя спецыялізаваныя для рыбалоўства прылады – кручкі з лескай. Здабывалася рыба таксама з дапамогай касцяных гарпуноў і кручкоў, плеченых кашоў і сетак.

Вялікім вынаходніцтвам чалавека зрабіліся платы і выдзябаныя з камля дрэва чаўны. Яны сталі выкарыстоўвацца для лоўлі рыбы і ў якасці транспартнага сродку.

Такім чынам, максімальна спрыяльныя кліматычныя ўмовы (існуе нават вызначэнне ў адносінах да 7 – 6 тысячагоддзяў да н.э. як “кліматычны оптымум”), удасканаленне прылад працы і спосабаў здабычы даюць магчымасць лічыць перыяд мезаліта часам росквіту прысвойваючай гаспадаркі.

У перыяд мезаліта у параўнанні з фінальнапалеаэтычнай эпохай адбыліся важныя змены у сацыяльных адносінах.

Галоўнае з іх была тая, што людзі сталі весці больш аседлы вобраз жыцця, месца жыхарства людзей становяцца больш пастаяннымі.

Наяўнасць дастатковай колькасці сродкаў харчавання ў параўнаўча лакальнай (кампактнай, невялікай тэрыторыі) прасторы адкідвала патрэбу чалавека ў перамене месца жыхарства. Людзям ужо не было патрэбы часта змяняць месца свайго абітання, пастаянна рухацца ў пошуках сродкаў харчавання. Цяпер насельніцтва, як правіла, рабілася пастаянным (аўтахтонным), будавала паселішчы (больш-менш працяглыя месца жыхарства, а не каротка часовыя стаянкі), асвойвала, абжывала тэрыторыю, (а не проста прахадзіла праз яе). Будаваліся паселішчы паблізу вадаёмаў, на ўзвышшы берагоў рэк. Галоўным патрабаваннем пры выбары пастаяннага месца жыхарства была, як правіла, блізасць да багатага рыбай вадаёма, а таксама радовішчаў (залежаў) крэмлю.

Таму помнікамі эпохі мезаліта з’яўляюцца адкрытыя археолагамі мезалітычныя стаянкі, якіх налічваецца каля 120-ці., што сведчыць аб тым,

што насельніцтва на тэрыторыі у параўнанні з перыядам палеаліта значна павялічылася. Большасць іх знайдзена ўздоўж Дняпра, Прыпяці і Нёмана.

Родавыя абшчыны больш цесна кантактавалі паміж сабой, утвараючы сваяцкія супольнасці — плямёны, якія пражывалі на адной тэрыторыі, мелі агульныя рысы матэрыяльнай і духоўнай культуры.

-у перыяд мезаліту працягвалі існаваць плямёны грэскай культуры (у Падняпроў'і);

-у Падняпроў'і і ва Усходнім Палессі жлілі плямёны днепра-дзяснінскай (сожскай) культуры;

-на поўначы Беларусі у мезаліце былі плямёны кундскай культуры;

-захад Беларусі засялялі плямёны нёманскай культуры;

-на поўдні Беларусі археолагі знаходзяць помнікі плямен кудлаеўскай, яніславіцкай культур.

Назвы культур даны сучаснымі археолагамі, як правіла, ў залежнасці ад тэрыторыі, ці па назвах насельных пунктаў, дзе былі адкрыты стаянкі, пасельшчы з тыповымі для іншых рысамі матэрыяльнай культуры – спосабамі апрацоўкі камяню, асаблівасцямі вырабу прылад працы, іх упрыгожванняў і г.д.

У раннім неаліце, а гэта як мінімум усё 4-е тысячагоддзе да н.э., поўнач нашага краю засялялі плямёны нарвенскай культуры. Сваё паходжанне яны вялі ад мясцовага насельніцтва кундскай мезалітычнай культуры.

Паселішчы нарвенцаў размяшчаліся блізка каля вады, займаючы нязначныя ўзвышэнні звычайна пры вытокаў рэчак з азёр, каля плыткіх зарослых узбярэжжаў вадаёмаў, багатых рыбай і азёрнай ядомай расліннасцю, асабліва вадзянымі арэхамі. Таксама выбіралі, каб побач былі баравыя і змешаныя лясы, а непадалёку – балоты. Усё гэта давала магчымасць выкарыстоўваць багатыя і разнастайныя прыродныя запасы мясной і расліннай ежы.

Некаторыя стаянкі ў выніку наступнага звільгатнення клімату аказаліся пазней затопленымі і затарфяненымі. На такіх тарфянікавых паселішчах да нашых дзён захаваліся не толькі мінеральныя, але і разнастайнейшыя арганічныя рэшткі жыццядзейнасці чалавека – вырабы і ўпрыгажэнні з рога, косці і дрэва, рэшткі збудаванняў. Найбольш ранняя нарвенская тарфянікавая стаянка знойдзена каля в.Зацэнне ў Лагойскім раёне. Арганічныя рэчывы захаваліся і на паселішчы Асавец-4 на краі Крывінскага тарфяніку ў Бе-шанковіцкім раёне на Віцебшчыне. Тут культурны пласт залягае на жвіро-вым пагорку, дзе шмат вапняку. Вапна прапітала вырабы з рога і косці і захавала іх ад гніення.

Нарвенцы, якія знаходзіліся на поўдзень ад Дзвіны, непадалёку ад крэмянёных радовішчаў вярхоўяў Віліі, шырока выкарыстоўвалі для прылад працы і зброі крэмень. Сярод крамянёвых вырабаў выдзяляліся кароткія лістападобныя наканечнікі і доўгія наканечнікі коп'яў,

апрацаваныя двухбаковай рэтушшу звычайна па ўсёй паверхні. Насельніцтва ж больш паўночных бедных на крэмень мясцін нярэдка паспяхова замяняла яго рогам і косцю. Нарвенцы ўжывалі касцяныя разнастайныя наканечнікі стрэл, у тым ліку біканічныя і іголкападобныя, кінжалы, сякеры і цёслы, інструменты для здымання кары з дрэў, пешні для падлёднага лову рыбы, рыбацкія кручкі і гарпуны. Яны мелі нават матыкі з ласінага рога з прасвідраванымі для рукаятак адтулінамі. Матыкі служылі для выкопвання каранёў ядомых дзікарослых раслін.

Посуд, якім карысталіся нарвенцы, быў некалькі іншы, чым у астатняга неалітычнага насельніцтва Беларусі. Яны ляпілі пераважна шырокаадкрытыя вастрадонныя гаршкі з гліняных стужак, якія змацоўваліся тарцамі. Пры гэтым у фармовачную гліну дабаўлялі раслінныя рэшткі і драбнатоўчаныя ракавіны. Паверхні раўняліся расчэсваннем зубчастай пласцінкай-грэбнем, а затым, яшчэ перад абпалам, упрыгожваліся штампаваным арнаментом. Посуд аздабляўся напачатку даволі сціпла-паясамі насечак, наколаў, грабеньчатымі адбіткамі і рыскамі, размешчанымі пераважна ў версе начыння. На паўднёвай перыферыі культуры гаршкі даволі часта мелі пад краем пояс глыбокіх круглых ямак. Затым вырабы абпальваліся на агнішчах. Абпал, як і тэхналогія вырабу керамікі, быў недасканалы. Таму посуд быў даволі крохкі і часта біўся. Пашкоджанае начынне рамантавалася шляхам накладання на трэшчыны бярэсты і сшывання яго праз прасвідраваныя адтуліны. У такім выглядзе яно не ўжывалася для гатавання стравы на агнішчах, але заставалася прыдатным для захоўвання сыпучых рэчываў, напрыклад ягад або арэхаў. Акрамя гаршкоў нарвенцы зрэдку выкарыстоўвалі і авальныя місачкі не зусім зразумелага прызначэння, часам арнаментаваныя і ўсярэдзіне.

Насельніцтва нарвенскай культуры выкарыстоўвалаўпрыгожанні-падвескі са звярыных зубоў, а на пазнейшых этапах сваёй гісторыі - бурштынавыя аздобы. Іх імкненне да арнаментальнай творчасці не абмяжоўвалася аздабленнем керамікі. Гравіраванымі ўзорамі яны пакрывалі і некаторыя касцяныя вырабы. Арнаменты дапаўняліся і пэўнымі выяўленчымі матывамі – стылізаванымі фігурамі звяроў і птушак. У пазнейшыя часы ў мастацтве нарвенцаў з'яўляецца і аб'ёмная пластыка.

Знаходзячыся на перыферыі нарвенскай супольнасці, плямёны Беларускага Паазер'я падтрымлівалі кантакты са сваімі паўднёвымі і паўднёва-заходнімі суседзямі-носьбітамі верхнедняпроўскай і нёманскай культур. Гэта найбольш адчуваецца ў асаблівасцях арнаментальнага посуду. На нарвенскіх гаршках з Беларусі часцей, чым у больш паўночных рэгіёнах, сустракаюцца грабеньчатыя адбіткі і пракрэсленыя рыскі, а таксама ямки пад краем венца. Акрамя фармоўкі гаршкоў спосабам тарцовага прылепу тут шырока прымяняўся касы прылеп гліняных стужак.

У сваю чаргу пад уплывам нарвенцаў верхне-дняпроўскае насельніцтва часам аздабляла свае гаршкі і ўсярэдзіне.

У сяр. 3-га тыс. да н.э. у развіцці супольнасці нарвенскай культуры наступілі значныя ўскладненні, якія ўзніклі па прычыне экспансіі ў Прыбалтыку і часткова на поўнач Беларусі плямён культуры з тыповай грабенъчата-ямкавай керамікай. Аднак у Літве і на беларускім Паазер'і прышлае насельніцтва было нешматлікім, што прывяло да яго асіміляцыі нарвенцамі. Аднак знаходжанне іх на працягу некалькіх стагоддзяў на Беларускім Падзвінні не прайшло бяследна. Мабыць, пад іх уплывам мясцовае насельніцтва пачало ляпіць гладкасценны посуд са скошанымі і патоўшчанымі краямі венцаў. Да традыцыйных ранненарвенскіх узораў дабавіліся і новыя элементы - паясы глыбокіх круглых ямак і ромбападобных фігур з адбіткаў шыраказубчастага штампа.

Зразумела, што такія ўплывы мацнелі пры непасрэдных кантактах тубыльцаў і перасяленцаў. Гэта найбольш праявілася на захадзе Паазер'я.

На культуры нарвенцаў адчувальнае і ўздзеянне цэнтральнаеўрапейскай традыцыі, якая магла пранікнуць на поўнач Беларусі яшчэ ў час дамінавання на Павісленні плямён культуры лейкападобных кубкаў, але найбольш носьбітаў культуры шарападобных амфар, якія даходзілі ажно да Верхняга Дняпра і, паводле некаторых меркаванняў, нават у Латвію. Гэта найперш праявілася ў з'яўленні арнаментальных элементаў у выглядзе адбіткаў лінейнага штампа і кампазіцый з зігзагаў.

Прыкладна ў другой чвэрці 3-га тысячагоддзя да н.э. у Паўднёва-Усходнюю Прыбалтыку з тэрыторый, прылеглых з усходу да Фінскай затокі, пачынае пранікаць насельніцтва зусім чужой нарвенцам культуры. Яно таксама займалася выключна прысвойваючымі формамі гаспадаркі і, мабыць, асаблівую ўвагу надавала рыбалоўству. Таму для сябе прышлае насельніцтва выбірава прыбярэжныя ўчасткі вадаёмаў, багатыя рыбай, побач са стаянкамі абарыгенаў, а нярэдка пасялялася і на саміх гэтых стаянках. Такім чынам, шмат дзе рознакультурныя этнасы трапілі ў аднолькавыя экалагічныя ўмовы, што непазбежна павінна было выклікаць вострыя міжпляменныя сутычкі. Па нейкіх прычынах прышэльцы з паўночнага ўсходу аказаліся мацнейшымі. Магчыма, яны выпрацавалі больш разнастайныя прыёмы выкарыстання прыродных запасаў ежы і былі таму больш шматлікія. Як бы там ні было, але яны даволі хутка запанавалі на большасці тэрыторый, асвоеных перад гэтым носьбітамі нарыенскай культуры. Ім удалося нават пранікнуць на поўнач Беларусі і заняць адносна вузкі пас паміж Нараччу і Лепельскімі азёрамі. Гэту экспансію не зведалі толькі перыферычныя тэрыторыі – Усходняе Паазер'е Беларусі, узбярэжжа Віліі, Цэнтральная Літва і левабярэжжа Ніжняга Нёмана.

Тэма 2 Насельніцтва тэрыторыі Беларусі ў эпоху бронзы і раннім жалезным веку

1. Агульная характарыстыка бронзавага веку.
2. Гаспадарка бронзавага веку.
3. Насельніцтва перыяду бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі. Агульная характарыстыка жалезнага веку.
4. Гаспадарка ў жалезным веку.
5. Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі.
6. Бацькоўскі род як форма сацыяльнай арганізацыі грамадства.
7. Археалагічныя культуры плямён бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі.
8. Матэрыяльная і духоўная культура плямён бронзавага і жалезнага вякоў.

Бронзавы век – гісторыка-культурны перыяд, які характарызаваўся распаўсюджаннем у перадавых культурных цэнтрах металургіі бронзы і пераўтварэннем яе ў вядучы матэрыял для вытворчасці прылад працы і зброі. Прыблізныя храналагічныя межы бронзавага веку – канец IV – пачатак I тыс. да н.э.

Бронзавы век на тэрыторыі Беларусі працягваўся з мяжы III–II тыс. да н.э. да пачатку I тыс. да н.э. Як вядома, адной са спецыфічных асаблівасцей бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі стаў працяг шырокага выкарыстання каменных прылад працы.

Асноўнымі заняткамі ў бронзавым веку становяцца земляробства і жывёлагадоўля. Вырошчваюцца пшаніца, ячмень, проса, сачавіца, гарох, лён і інш. Дадаткова развіваліся і прысвойваючыя формы гаспадаркі: рыбалоўства, паляванне, лясныя промыслы. Высокага ўзроўню дасягнула развіццё ганчарства, ткацтва, апрацоўкі косці, камя. Вырабляліся і імпартаваліся бронзавыя вырабы: сякеры, кінжалы, мячы, нажы, сярпы, брытвы, бронзалеты і інш.

У бронзавым веку тэрыторыю Беларусі, выцясняя і асімілюючы мясцовае фіна-ўгорскае насельніцтва, паступова засялілі індаеўрапейцы. Археологі лічаць, што індаеўрапейцы з’яўляюцца носьбітамі культуры «шнуравой керамікі» альбо «культуры баявых сякер». На тэрыторыі Беларусі вучоныя вылучаюць некалькі культур бронзавага веку: сярэднедняпроўскую, шнуравой керамікі, паўночна-беларускую, прыбалтыйскую і інш.

Жалезны век, эпоха чалавечай гісторыі, якая вылучаецца на падставе даных археалогіі і характарызуецца вядучай роляй вырабаў з жалеза і яго вытворных (чыгун, сталь). Як правіла, жалезны век змяняў бронзавы. Пачатак жалезнага веку ў розных рэгіёнах адносіцца да рознага часу, прычым даціроўкі гэтага працэсу прыблізныя. Паказчыкам пачатку з’яўляецца рэгулярнае выкарыстанне руднага жалеза для вырабу прылад

працы і зброі, распаўсюджванне чорнай металургіі і кавальства. На тэрыторыі Беларусі жалезны век прыпадае на мяжу VIII і VII ст. да н.э. – VII ст. н.э.

Нягледзячы на паўсюдную распаўсюджанасць разнастайных жалезных руд, спосабы вылучэння жалеза доўгі час з'яўляліся недаступнымі з-за высокай тэмпературы плаўлення жалеза. Толькі ў канцы эпохі бронзы з'явіліся спецыяльныя печы (домніцы), дзе шляхам нагнятання паветра ўдавалася атрымаць тэмпературу каля 1200°C.

З'яўленне жалезных прылад працы выклікала істотны прагрэс ў апрацоўцы косці, дрэва, скуры, каляровых металаў, будаўніцтве жылля; істотнае развіццё атрымаў унутрыпляменны і знешні таварны абмен.

Тэрыторыя Беларусі ў гэты час была падзелена паміж некалькімі археалагічнымі культурамі (мілаградская культура, культура штрыхавой керамікі, зарубінецкая культура, банцараўская культура і інш.).

Развіццё вытворчых сіл у жалезным веку, поспехі земляробства і жывёлагадоўлі пацягнулі за сабой важныя змяненні ў грамадскіх адносінах. Адбыўся хуткі пераход да бацькоўскага роду на тэрыторыях з неалітычным бытам. Патрыярхальныя парадкі перажывалі інтэнсіўную эвалюцыю ад станаўлення і росквіту да распаду.

Ваенныя сутыкненні і звязаныя з імі грабяжы садзейнічалі росту маёмаснай няроўнасці. На апошнім этапе першабытнага строю ўзнікае спецыяльная арганізацыя для вайны ў форме спецыфічнага грамадска-палітычнага ладу – ваеннай дэмакратыі.

У жалезным веку разам з прагрэсам у матэрыяльнай культуры насельніцтва Беларусі развівалася і ўдасканалывалася (ускладнялася) і яго духоўная культура, міфалагічна-рэлігійныя ўяўленні, дэкаратыўна-прыкладное і музычнае мастацтва, зачаткі навуковых ведаў пра акаляючы свет. Міфалагічныя ўяўленні і першабытная рэлігія ў тагачасных умовах з'яўляліся важнымі чыннікамі не толькі ў спробах тлумачэння сусвету, але і праз пасрэдніцтва гэтага - гарманізацыі адносін чалавека з прыродай і адносін паміж людзьмі, а таксама індыкатарам захавання этнічнай адметнасці.

Міфалагічна-рэлігійныя ўяўленні непарыўна былі звязаны з асяроддзем пражывання і гаспадарчымі заняткамі людзей, адлюстроўвалі іх гісторыю і менталітэт. Практычна ўся прырода- жывёльны свет, расліннасць, важнейшыя прыродныя аб'екты і стыхіі - знаходзілі сваё адлюстраванне ў міфах і абрадах.

Адным з самых старажытных кulturaў, які вядзе пачатак з глыбінь каменнага веку, з'яўляецца культ жывёл. Гэты культ пакінуў свае сведчанні і сярод археалагічных знаходак жалезнага веку. Так, на мілаградскіх гарадзішчах Паўднёвай Беларусі знойдзена больш за 100 фігурак жывёл, асабліва іх шмат (каля 90) было на гарадзішчы каля в. Гарошкаў Рэчыцкага раёна. Выявы жывёл звычайна сустракаюцца ў жылых і гаспадарчых

пабудовах, а таксама ў комплексах, звязаных з культам. Большасць фігурак у абломках і звычайна яны выкананы схематычна. Па вызначаных вырабах можна меркаваць, што большасць фігурак – гэта выявы каня, радзей - буйной рагатай жывёлы і сабак. Як лічыць В. Мельнікоўская, мілаградскія фігуркі маюць стылістычнае падабенства з аналагічнымі рэчамі лесастэпавай паласы. У апошнія дзесяцігоддзі на мілаградскіх помніках знойдзены гліняныя фігуркі кароў, а на гарадзішчы Падгор'е Добрушкага раёна - фігурка бабра і падвеска з мядзведжага клыка. В. Мельнікоўская паведамляла пра знаходкі падвесак з зубоў мядзведзя, дзіка, ваўка. У мілаградцаў сустракаліся таксама ахвярныя пахаванні дзікіх і свойскіх жывёл; Так, на Гарошкаўскім гарадзішчы і за яго валамі выяўлена некалькі такіх пахаванняў (два сабакі, бабёр, свіння, парасё). Косці ляжалі ў анатамічным парадку, а ў адным з пахаванняў сабакі знаходзілася разбітая пасудзіна.

Для плямён Цэнтральнай і Паўночнай Беларусі былі характэрныя амулеты з іклаў мядзведзя і дзіка, што сведчыць пра існаванне культу гэтых жывёл. Аналагічныя амулеты выяўлены на гарадзішчах Усходняй Літвы. На некаторых штрыхаваных пасудзінах (Пятровічы Бабруйскага, Паліцкае Асіповіцкага раёнаў) маюцца адбіткі зерня як сляды земляробчых культураў.

Верагодна, з магіяй плоднасці трэба звязваць некаторыя знаходкі драўляных рал. Пакуль што на сучаснай тэрыторыі Беларусі выяўлена толькі адна такая прылада. Гэта драўлянае крываградзільнае рала, знойдзенае ў тарфяніку каля в.Капланавічы Клецкага раёна і датаванае Л. Побалем першымі стагоддзямі н.э. Ралы такога тыпу ва Усходняй Еўропе вядомыя яшчэ па знаходках у Бранскай вобласці (Расія) і ў Сумскай вобласці (Украіна). Капланавіцкае рала Ю. Красноў лічыць найбольш абгрунтаваным датаваць на падставе аналогій перыядам паміж першай паловай 1-та тысячагоддзя н.э. і да сярэднявечча. Гэтаму не супярэчыць і храналогія размешчанага паблізу селішча.

Няма сумнення, што ў жалезным веку, ва ўсякім разе ў яго канцы, у асноўным сфарміраваўся пантэон багоў. У сувязі з разлажэннем родавага ладу ўсё больш узрастае значэнне бога-грамавіка, распарадчыка навальніц, маланак і дажджу, апекуна ваеннай справы, які адначасова меў і пэўныя аграрныя функцыі. Важнае месца ў пантэоне займаў і бог сонца. Але паводле сярэднявечных пісьмовых крыніц, так і паводле пазнейшых фальклорна-этнаграфічных і лінгвістычных даных можна меркаваць, што аж да афіцыйнага прыняцця хрысціянства найбольш разнастайным па функцыях і самым уплывовым лічылася традыцыйнае хтанічнае бажаство, якое ўяўлялася апекуном як дзікіх, так і свойскіх жывёл, звязвалася з абрадавымі песнямі і паэзіяй, было таксама апекуном памерлых і міфічных волатаў, распараджалася зямнымі водамі, уключаючы крыніцы і вытокі рэк, было богам багацця і сакралізаванай традыцыйнай улады

першабытных жрацоў. Бажаство гэта з глыбокай старажытнасці магло ўяўляцца ў вобразах ваўка, мядзведзя, змея, вала, хаця з часам яму ўсё больш надавалі антрапаморфныя рысы. З нябесных свяціл гэтаму бажаству, які адпавядаў славянскаму Вялесу, балцкаму Вяльнясу (Велсу), быў прысвечаны месяц. Аб'ектамі пакланення яму з'яўляліся найбольш адметныя неапрацаваныя валуны, а таксама крыніцы. Сакральная пара ("жонка") гэтага бажаства характарызувалася волатаўскім ростам і сілай, сувяззю з вадой, мела дачыненне да жывёльнага свету, асабліва да мядзведзяў, была апякункай парадзіх і шлюбав. Сваю шлюбную пару меў і бог-грамавік. Акрамя гэтых персанажаў у рэлігіях насельніцтва жалезнага веку істотнае месца займалі багі і духі, звязаныя з іншымі сферамі чалавечага жыцця і прыроды.

Акрамя рэлігіі і міфалогіі духоўная культура ахоплівала першабытнае мастацтва, рацыянальныя веды, фальклор. У арнаментыцы керамічных вырабаў, нягледзячы на лакальныя адрозненні, найбольш часта паўтараліся салярныя знакі (канцэнтрычныя кругі, праменепадобныя лініі, крыжы), вуглы, трохвугольнікі, ламаныя лініі, ромбы. Устойлівыя агульныя матывы геаметрычнага арнаменту, асабліва такія, як двайны і трайны зігзаг, можна знайсці ў арнаментыцы насельніцтва культур штрыхаванай керамікі і днепра-дзвінскай. З іншага боку, гэтыя матывы маюць аналогіі ў арнаментыцы несумненна балцкіх раннесярэднявечных плямён Літвы і Латвіі.

Эстэтычныя ідэалы жалезнага веку ўвасабляліся таксама ў дэкоры металічных (жалезных і бронзавых) упрыгожанняў і прыналежнасцей адзення (фібулы, шпількі і г.д.). Гэтыя прадметы мелі функцыянальна апраўданую форму.

Упрыгожанні на тэрыторыі Беларусі былі як мясцовай вытворчасці, так і імпортныя, латэнскія або правінцыяльна-рымскія. Як сведчаць знаходкі падчас раскопак тыгляў са слядамі шкляннай масы, мясцовае насельніцтва і само ўмела вырабляць шклянныя ўпрыгожанні.

Тэма 3 Культура, побыт і звычаі старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі

1. Сувязь дзейнасці старажытнага чалавека з кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі.
2. Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі Беларусі.
3. Узнікненне вераванняў старажытных людзей.
4. Разнастайнасць паганства.
5. Культура старажытных людзей каменнага веку.

Першабытны перыяд нашай гісторыі не толькі самы працяглы, але і надзвычай важны, бо ў ім закладваліся асновы будучага развіцця края, размешчанага на памежжы Заходняй і Усходняй Еўропы, на водападзелах рэк Балтыйскага і Чарнаморскага басейнаў.

У гэты час адбылося засяленне тэрыторыі Беларусі чалавекам - ад першага пранікнення на яе паўднёва-ўсходні край у палеаліце і да асваення ім узбярэжжаў вадаёмаў і нават водападзелаў ў жалезным веку. У першабытную эпоху чалавек дасягнуў вызначальнейшых поспехаў у сваім развіцці, заклаўшы асновы для болынасці адкрыццяў пазнейшых часоў:

- ад кароткачасовых стаянак да паселішчаў і ўмацаваных гарадзішчаў, наякіх жылі многія сотні гадоў;
- ад будаўніцтва лёгкіх прытулкаў з жэрдак, кары і скур да ўзвядзення складаных жыллёва-гаспадарчых, культавых і фартыфікацыйных збудаванняў;
- ад прыкрыцця скурамі цела ад холаду да шыцця рознага тыпу вопраткі і абутку, не толькі са скур, але і з тканага палатна;
- ад выкарыстання расшчэпленых камянёў, прымітыўна апрацаваных костак і палак да бронзаліцейнай вытворчасці, здабычы жалеза з балотнай руды, кавальства, зачаткаў шкларобства і ювелірнай справы;
- ад начынняў з кары і пруткоў да высакаякаснага рознатыповага посуду з абпаленай гліны;
- ад палявання, рыбацтва і збіральніцтва да вытвараючай гаспадаркі з жывёлагадоўляй і земляробствам, з наборам культурных раслін і свойскіх жывёл, характэрных і для пазнейшых часоў;
- ад збірання паверхневага крэменю да распрацоўкі залежаў гэтай сыравіны шахтавым спосабам;
- ад перамяшчэння пяшком ляснымі сцежкамі да вынаходніцтва чаўноў, лыжаў, саней і калясніц;
- ад першабытнай стаднасці першапасяленцаў да родаплемянной арганізацыі і зараджэння элементаў дзяржаўнасці;
- ад калектывізму і ўраўняльнасці ў сацыяльным уладкаванні да маёмаснай дыферэнцыяцыі і родаплемянной арыстакратыі;

- ад першых прымітыўных узораў на камянях і костках да складанай і распрацаванай арнаментациі, гравіровак, высокамастацкіх узораў аб'ёмнай пластыкі; ад падвесак з зубоў да біжутэрыі са шкла і металаў;
- ад напаяўжывёльнага ўспрымання асяроддзя і сябе да спроб іх асэнсавання праз мастацтва і рэлігію, да зачаткаў навуковых ведаў - батанікі, заалогіі, астраноміі, медыцыны, кліматалогіі і інш.

У першабытную эпоху на нашай тэрыторыі адбываліся складаныя этнічныя працэсы, яе неаднаразова краналі вялікія міграцыі плямён, пастаянна дзейнічалі фактары змешвання і асіміляцыі, ажно да фарміравання гістарычных супольнасцей балтаў і славян, якое адбывалася пры ўдзеле пэўных груп фіна-уграў, індаіранцаў, кельтаў, германцаў.

Размяшчэнне тэрыторыі Беларусі ў цэнтры Еўропы, на мяжы хваёвых і лісцёвых зон, а таксама зон атлантычнага і кантынентальнага клімату, на сумежжы ў познім каменным веку рэгіёнаў з прысвойваючай і вытвараючай гаспадаркай стваралі надзвычай своеасаблівую і плённую сістэму ўзаемаўплываў, спрыялі ўстанаўленню этнакультурных сувязяў паміж Усходняй і Заходняй Еўропай. З часу ж бронзавага веку пачынае праяўляцца фактар размяшчэння паміж Балтыйскім і Чарнаморскім басейнамі, дзе пераважвалі ўплывы з антычнага свету.

Пры адсутнасці пісьмовых крыніц цяжка рэканструяваць сацыяльныя адносіны ў першабытных супольнасцях. Па гэтых прычынах больш распаўсюджанай з'яўляецца археалагічная (тэхналагічная) перыядызацыя, якая падзяляе мінулае па характары сыравіны, што ішла на выраб прылад працы, - на каменны (каля 100 000 - 4 000 гадоў назад), бронзавы (каля 4 000 - 2 800/2 700 гадоў назад) і жалезны (каля 2 800/2 700- 1500 гадоў назад) вякі. У сваю чаргу ў гэтых перыядах існуе і драбнейшы падзел, які паказвае асаблівасці і этапы іх развіцця. Археалагічная перыядызацыя не такая фармальная, як можа падацца на першы погляд, бо ўдасканаленне прылад працы адлюстроўвае эвалюцыю вытворчасці, а з апошняй можна звязваць з рознай ступенню верагоднасці сацыяльную, культурную і нават пэўным чынам этнічную гісторыю.

Пры археалагічных даследаваннях заўважана, што на пэўных тэрыторыях, найчасцей у басейнах буйных рэк, рэшткі жыццядзейнасці пешабытных людзей - жылло, прылады працы і зброя, рэчы побыту, упрыгожанні, сляды рэлігійных культаў - утвараюць характэрныя комплексы, якія адрозніваюцца ад археалагічных матэрыялаў з суседніх тэрыторый. Такія комплексы, якія існавалі на акрэсленых тэрыторыях і ў пэўны прамежак часу, навукоўцы аб'ядноўваюць у археалагічныя культуры. Ім надаюцца розныя, як правіла, умоўныя назвы - па тэрыторыі распаўсюджвання (нёманская, паўночнабеларуская), характэрных рэчах (шарападобных амфар, баявых сякер), асаблівасцях арнаментациі глінянага посуду (грабеньчата-накольчатой керамікі), пахавальным абрадзе

(культура адзінкавых пахаванняў), назве мясцовасці, дзе ўпершыню выяўлены характэрныя паселішчы або могільнікі (нарвенская, сосніцкая), назве народа, які пакінуў пасля сябе гэтыя помнікі (гота-гепідская), і інш.

Лічыцца, што носьбітамі пэўнай археалагічнай культуры былі роднасныя між сабой плямёны, якія размаўлялі на адной мове або на блізкіх дыялектах. Але гэта назіралася далёка не заўсёды. Аднак комплексны і параўнаўчы разгляд матэрыялаў археалагічнай культуры з улікам старажытных назваў вадаёмаў і даных пісьмовых крыніц, калі яны ўжо маюцца, - пакуль што адзіная магчымасць выяўлення этнічных супольнасцей эпохі першабытнага грамадства.

Фарміраванне чалавека як біялагічнага віду адбывалася ва ўмовах прыкметнага пахаладання клімату, а яго распаўсюджанне ў Еўропе прыпала і ўвогуле на ледавіковую эпоху. Зацяжныя халады, што доўжыліся многія дзесяткі тысяч гадоў, змяняліся пацяпленнямі, калі наступаў больш спрыяльны клімат. Гэтыя кліматычныя ваганні аб'ектыўна спрыялі эвалюцыі чалавека, вучылі яго прыстасоўвацца да розных экалагічных умоў, развівалі інтэлект, прымушалі вынаходзіць спосабы захаваць сваё жыццё.

Калі прыкладна 100 тысячагоддзяў назад з'явіліся першыя прыкметы наступлення апошняга паазерскага зледзянення, на тэрыторыі Беларусі паступова пачалі знікаць шыракалістыя лясы. Іх замянілі хваёвабязрозавыя пушчы, а з наступленнем большых халадоў, калі са Скандынавіі пасунуўся ледавік, пераважалі бярозавыя рэдкалесі. Часам халады на некалькі тысячагоддзяў адступалі і ўсталёўвалася часовае пацяпленне, калі распаўсюджваліся больш цеплалюбівыя расліны, але затым ледавік зноў рухаўся на поўдзень. Нарэшце 18 тысячагоддзяў назад ён дасягнуў максімальнай мяжы, якая пралягала ад раёна Гродна, на поўнач ад Вілейкі, на ўсход у раён Оршы.

Зямлю Беларусі ў гэты час скоўвала вечная мерзлата, а сярэднегадавая тэмпература была на некалькі градусаў ніжэйшая за сучасную. Перад ледавіком існаваў шырокі пас прыледавіковай пустэльні. На поўдзень прасціраліся тундра і халодны стэп з адпаведнай чэзлай расліннасцю. Толькі ў далінах рэк захоўваліся рэдкія пералескі з карлікавай бярозы, вербаў, кустоўя. Адпаведным клімату і расліннасці ў час паазерскага зледзянення быў і жывёльны свет, які складаўся з тыповых прадстаўнікоў тундры і лесатундры (паўночныя алені, пясцы, лемінгі, белыя курапаткі), лесу (высакародныя алені, бурыя мядзведзі, казулі, расамахі), стэпу (зубры, коні, зайцы-русакі, лісы, суслікі), а таксама жывёлін, што маглі існаваць у розных зонах. Асабліва характэрнымі для прыледавіковай фауны былі маманты і валасатыя насарогі - асноўны аб'ект палявання палеалітычных жыхароў.

У выніку прыкметнага пацяплення 15 тысячагоддзяў назад ледавік пачаў адступаць на поўнач, а да перыяду ў 14 тыс. гадоў таму ён цалкам

пакінуў тэрыторыю Беларусі. Наступіў позналедавіковы перыяд, калі, хоць і здараліся зацяжныя пахаладанні, усё мацнейшыя хвалі цяпла мянялі клімат, а адпаведна яму - раслінны і жывёльны свет. У цёплыя тысячагоддзі на тэрыторыю нашага краю наступаюць лясы, з пахаладаннімі часова вяртаюцца тундра і лесатундра.

Каля 12 тысячагоддзяў назад выміраюць або адступаюць на поўнач холадалюбівыя жывёлы, асабліва такія, як мамант. Валасаты насарог знік яшчэ раней. Позналедавіковы перыяд - час панавання на Беларусі паўночных аленьяў, што становяцца асноўным паляўнічым аб'ектам людзей, якія зноў пачалі засяляць нашу тэрыторыю.

10 тысячагоддзяў назад з канчатковым таяннем ледавіковага покрыва нават на гарах Скандынавіі заканчваецца і ледавіковая эпоха.

У эпоху палеаліту ўзровень інтэлектуальнага развіцця старажытных людзей дасягнуў такой ступені, калі ўзнікае патрэбнасць як у пэўных эстэтычных адчуваннях, так і ў поглядах, якія б давалі ўяўленне пра агульную карціну свету і тлумачылі месца чалавека ў ім. Так узніклі першабытнае мастацтва і рэлігійныя вераванні. Паколькі на тэрыторыі Беларусі адсутнічаюць выходы горных парод, то не маглі стварацца і наскальныя роспісы накшталт сустрэтых у іншых краінах або выявы на сценах пяхор. Даступнымі спосабамі адлюстравання акаляючага асяроддзя, змяшчэння магічных выяў, перадачы праз матэрыяльныя вырабы тагачасных міфалагічных поглядаў для палеалітычных паляўнічых і збіральнікаў з'яўляліся выраб упрыгожанняў, нанясенне выяў на такі распаўсюджаны ў той час матэрыял, як косці здабытых на паляванні мамантаў, стварэнне касцяных статуэтак.

Шырока вядомыя на многіх палеалітычных стаянках Еўропы вырабленыя з косці фігуркі жанчын, празваныя "*палеалітычнымі Венерамі*". Адна такая змайстраваная з біўня маманта статуэтка знойдзена непадалёку ад тэрыторыі Беларусі на стаянцы Елісеевічы ў Бранскай вобласці. Яна адрозніваецца ад аналагічных знаходак Усходняй Еўропы больш дасканалай прапорцыяй форм. Галава ў елісеевіцкай статуэткі была, магчыма, адбітая або адсутнічала з самага пачатку. На многіх іншых палеалітычных статуэтках галовы, асабліва твар, выяўлены вельмі схематычна.

Наконт прызначэння "палеалітычных Венер" існуе некалькі гіпотэз. Многія лічаць, што гэта характэрныя для часоў мацярынскай родавай абшчыны (матрыярхату) выявы мацярынскіх продкаў, сімвалы адзінства і кроўнай сувязі членаў роду, увасабленне плоднасці. Іншыя сцвярджаюць, што статуэткі адлюстроўваюць веру ў іх магічную здольнасць садзейнічаць поспеху палявання або з'яўляюцца сведчаннем грамадскай павагі да жанчын. Аднак найбольш пераканаўчай выглядае думка, што "палеалітычныя Венеры" - помнікі культуры звышнатуральнай усемагутнай істоты, погляду якой баяліся, таму і паказвалі без твару. Гэтыя істоты маглі

адначасова ўвасабляць паняцці нараджэння і смерці, спрыялі як размнажэнню дзікіх звяроў, так і паляванню на іх. Яны - маці-парадзіхі і ў той жа час злосныя, жорсткія, каварныя, не адрозніваюць добра ад зла, як сляпая сіла прыроды, погляд іх забівае. Гэта правобраз міфалагічнага персанажу, вядомая ў некаторых пазнейшых народаў як Вялікая багіня.

У бронзавым веку ў светапоглядзе насельніцтва Беларусі адбыліся досыць значныя зрухі, выкліканыя як зменамі ў гаспадарцы, так і прыходам новага насельніцтва. У выніку гэтага духоўная культура, захоўваючы многае з набыткаў каменнага веку, узбагацілася шэрагам новых рыс. Заняткі земляробствам прывялі да пашырэння культу сонца, паколькі ад гэтага свяціла залежалі прарастанне і рост раслін. Распаўсюджвалася таксама ўшанаванне дажджу і звязаных з ім навальніц і маланак.

У сувязі з прысутнасцю ў бронзавым веку на тэрыторыі Беларусі індаеўрапейцаў, якія тут маглі з'явіцца і раней, несумненна, што для мясцовага жыхарства былі характэрныя некаторыя агульныя рысы індаеўрапейскай міфалогіі. Адна з такіх рыс, на думку шэрагу даследчыкаў, ушанаванне ў якасці вярхоўнага бажства дзённага азоранага неба. Гэтаму нябеснаму "бацьку" адпавядала "апладняемая" небам таксама абагаўлёная зямля як жаночае бажство - "маці". Існавала таксама вера ў бога-грамавіка, пэўным чынам падобнага на пазнейшага Перуна. Важнае значэнне меў культ агню.

Пры разглядзе светапогляду чалавека бронзавага веку неабходна ўлічваць, што ў канкрэтных умовах Беларусі, калі яшчэ захоўвалася прыкметная роля палявання, і асабліва ў больш паўночных рэгіёнах, важнейшае месца ў міфалогіі яшчэ з часоў каменнага веку адводзілася хтанічнаму бажству, апекуну звяроў, вытокаў рэк і крыніц, замагільнага свету і памерлых. Пасля з'яўлення жывёлагадоўлі гэта бажство разглядалася і ў якасці апекуна свойскіх жывёл, і таму да ранейшых увасабленняў яго ў выглядзе змяі, ваўка або мядзведзя дадаўся вобраз быка.

У вераваннях насельніцтва эпохі бронзы важнае месца займала, хоць і з пэўнымі трансфармацыямі, жаночае бажство хтанічнага паходжання (Мара пазнейшага беларускага фальклору). Па рэштках міфаў можна меркаваць, што гэта бажство было звязана як з нараджэннем і плоднасцю, так і са смерцю, хваробамі і эпідэміямі, а таксама з жывёльным светам (здольнасць прымаць воблікі розных жывёл). У латышскай міфалогіі блізкая па назве і паходжанню Мага лічыцца апякункай кароў. Некаторыя даследчыкі лічаць, што Мара - рэлікт вобраза Вялікай Багіні.

З верай у мужчынскае хтанічнае бажство звязана ўшанаванне некаторых культавых камянёў. У шэрагу месцаў Беларусі захаваліся "камяні каханьня" або "камяні нявест", якія маюць дачыненне да культуры старажытнай Вялікай Багіні. Верагодна, у бронзавым веку сталі

ўшаноўваць камяні-следавікі. Некаторыя шведскія даследчыкі сцвярджаюць, што ў бронзавым веку існавала строгая забарона рабіць выявы божастваў. Таму на камянях высякаліся іх сляды як знакі прысутнасці.

Мяркуючы па даследаваннях у Латвіі, дзе ў бронзавым веку жыло насельніцтва, даволі блізкае па культуры насельніцтву Паўночнай Беларусі, і на нашай тэрыторыі магло існаваць пакланенне святым крыніцам, якое хутчэй за ўсё зарадзілася яшчэ ў папярэдні час. Тым болей што ў розных частках нашага краю на берагах азёр з назвай "Святое" выяўлены паселішчы неаліту-бронзавага веку.

Для правядзення пэўных магічных абрадаў, звязаных з вераваннямі, існавалі адпаведныя збудаванні. Так, насельніцтва тшцінецкай культуры будавала круглыя бажніцы са слупоў і жэрдак, у сярэдзіне якіх знаходзіліся ахвярнікі і нават пахаванні.

У бронзавым веку працягваў існаваць культ жывёл. Пра гэта найперш сведчыць звычай нашэння амулетаў з прасвідраваных зубоў - дзіка, мядзведзя, ваўка, лася, бобра, а таксама скульптурныя выявы звяроў, птушак і змей. Магчыма, некаторыя плямёны практыкавалі і канібалізм. На гэта могуць указваць знаходкі на паселішчах насельніцтва паўночнабеларускай культуры патрушчаных фрагментаў чалавечых чарапоў.

У бронзавым веку істотна мяняюцца пахавальныя абрады. Распаўсюджваюцца звычай спальваць нябожчыкаў і насыпаць над пахаваннем курган. Сам абрад трупаспалення быў складанай часткай культу агню, веры у ачышчальную моц полымя. Але звычай крэмацыі быў характэрны для паўднёвабеларускіх плямён. У паўночнай частцы краіны, як уяўляецца, панаваў абрад трупалажэння, прынамсі ў ранні перыяд бронзавага веку.

У жалезным веку разам з прагрэсам у матэрыяльнай культуры насельніцтва Беларусі развівалася і ўдасканальвалася (ускладнялася) і яго духоўная культура, міфалагічна-рэлігійныя ўяўленні, дэкаратыўна-прыкладное і музычнае мастацтва, зачаткі навуковых ведаў пра акаляючы свет. Міфалагічныя ўяўленні і першабытная рэлігія ў тагачасных умовах з'яўляліся важнымі чыннікамі не толькі ў спробах тлумачэння сусвету, але і праз пасрэдніцтва гэтага - гарманізацыі адносін чалавека з прыродай і адносін паміж людзьмі, а таксама індыкатарам захавання этнічнай адметнасці.

Міфалагічна-рэлігійныя ўяўленні непарыўна былі звязаны з асяроддзем пражывання і гаспадарчымі заняткамі людзей, адлюстроўвалі іх гісторыю і менталітэт. Практычна ўся прырода- жывёльны свет, расліннасць, важнейшыя прыродныя аб'екты і стыхіі - знаходзілі сваё адлюстраванне ў міфах і абрадах.

На думку вядомага даследчыка міфалогіі М.Эліадэ, любы рытуал мае сваю сакральную мадэль (свяшчэнны ўзор), архетып (першавобраз, першаўзор, арыгінал). У помніку старажытнаіндыйскай культуры "Чытападха Брахмана" ўказваецца: "Мы павінны рабіць тое, што рабілі спачатку багі". Зыходзячы з гэтага мяркуецца, што ўсім рэлігійным актам далі пачатак багі, культурныя героі ці міфічныя продкі. У шэрагу першабытных народаў любы чалавечы ўчынак, не кажучы ўжо пра рытуалы, становіцца паспяховым толькі тады, калі дакладна паўтарае дзеянні, якія выконваліся спачатку багамі, героем або продкам. Згодна логіцы міфалагічнай свядомасці, уяўныя акты стварэння космасу неабходна было паўтараць у выглядзе рытуальных абрадаў у час важнейшых святаў, звязаных з кругаваротам прыроды ці важнейшымі падзеямі жыцця чалавека, такімі, як нараджэнне, вяселле, пахаванне і г.д. Назіранні за нябеснай сферай і прыроднымі цыкламі на зямлі былі звязаны як з практычнымі, гаспадарчымі патрэбамі, так і з імкненнем браць прыродныя з'явы ў якасці прыкладу для паўтарэння ў рытуалах.

Асабліваць археалагічных матэрыялаў заключаецца ў тым, што яны адлюстроўваюць не ўвесь комплекс рэлігійных вераванняў, а пераважна культывы бок рэлігіі.

Адным з самых старажытных кultaў, які вядзе пачатак з глыбінь каменнага веку, з'яўляецца культ жывёл. Гэты культ пакінуў свае сведчанні і сярод археалагічных знаходак жалезнага веку. Так, на мілаградскіх гарадзішчах Паўднёвай Беларусі знойдзена больш за 100 фігурак жывёл, асабліва іх шмат (каля 90) было на гарадзішчы каля в. Гарошкаў Рэчыцкага раёна. Выявы жывёл звычайна сустракаюцца ў жылых і гаспадарчых пабудовах, а таксама ў комплексах, звязаных з кultaм. Большасць фігурак у абломках і звычайна яны выкананы схематычна. Па вызначаных вырабах можна меркаваць, што большасць фігурак - гэта выявы каня, радзей - буйной рагатай жывёлы і сабак. Як лічыць В. Мельнікоўская, мілаградскія фігуркі маюць стылістычнае падабенства з аналагічнымі рэчамі лесастэпавай паласы.

У апошнія дзесяцігоддзі на мілаградскіх помніках знойдзены гліняныя фігуркі кароў, а на гарадзішчы Падгор'е Добрушкага раёна - фігурка бабра і падвеска з мядзведжага клыка. В. Мельнікоўская паведамляла пра знаходкі падвесак з зубоў мядзведзя, дзіка, ваўка. У мілаградцаў сустракаліся таксама ахвярныя пахаванні дзікіх і свойскіх жывёл; Так, на Гарошкаўскім гарадзішчы і за яго валамі выяўлена некалькі такіх пахаванняў (два сабакі, бабёр, свіння, парасё). Косці ляжалі ў анатамічным парадку, а ў адным з пахаванняў сабакі знаходзілася разбітая пасудзіна.

Культ жывёл меў распаўсюджанне і ў плямён зарубінецкай культуры. Пры раскопках могільніка Атвержычы ў Столінскім раёне ў адным з пахаванняў трапіліся абгарэлыя косці мядзведзя, а на могільніку Чаплін у Лоеўскім раёне ў пахаваннях былі трубчастыя косці казулі, зуб сабакі, зуб

каровы. У культурным пласце Чаплінскага гарадзішча знойдзены прасвідраваныя клыкі ваўка, зуб мядзведзя і зуб бобра.

Для плямён Цэнтральнай і Паўночнай Беларусі былі характэрныя амулеты з іклаў мядзведзя і дзіка, што сведчыць пра існаванне культуры гэтых жывёл. Аналагічныя амулеты выяўлены на гарадзішчах Усходняй Літвы. На некаторых штрыхаваных пасудзінах (Пятровічы Бабруйскага, Паліцкае Асіповіцкага раёнаў) маюцца адбіткі зерня як сляды земляробчых культураў.

У насельніцтва днепра-дзвінскай культуры, акрамя таго, сустракаліся бронзавыя фігуркі коней. Існавалі свяцілішчы чатырохвугольнай у плане формы, з падмазанай глінай падлогай і спецыяльнымі глінянымі агнішчамі-ахвярнікамі. Пазней распаўсюдзіліся круглыя ў плане гарызантальныя пляцоўкі - свяцілішчы. , Пахавальныя помнікі насельніцтва культуры штрыхаванай керамікі і днепра-дзвінскай культуры невядомыя. Аналіз летапіснай устаўкі "Легенда пра Совія" ў "Хроніцы Іаана Малалы" (1261) і пазнейшых фальклорных паданняў у супастаўленні з археалагічнымі матэрыяламі дае падставы меркаваць, што для насельніцтва Цэнтральнай і Паўночнай Беларусі і прылеглай часткі Літвы ў перыяд ад позняга неаліту - ранняй бронзы і да ранняга сярэднявечча была характэрная наступная паслядоўнасць змены пахавальных абрадаў: 1) звычай трупапалажэння; 2) пахаванні ў "дрэве" (хутчэй за ўсё ў дуплах дрэў); 3) абрад трупаспалення. На позні бронзавы і жалезны вякі якраз прыпадала панаванне звычайу пахавання памерлых у дуплах дрэў ці нейкім іншым спосабам "в древо и положи".

Верагодна, з магіяй плоднасці трэба звязваць некаторыя знаходкі драўляных рал. Пакуль што на сучаснай тэрыторыі Беларусі выяўлена толькі адна такая прылада. Гэта драўлянае крываградзільнае рала, знойдзенае ў тарфяніку каля в. Капланавічы Клецкага раёна і датаванае Л. Побалем першымі стагоддзямі н.э. Ралы такога тыпу ва Усходняй Еўропе вядомыя яшчэ па знаходках у Бранскай вобласці (Расія) і ў Сумскай вобласці (Украіна). Капланавіцкае рала Ю. Красноў лічыць найбольш абгрунтаваным датаваць на падставе аналогій перыядам паміж першай паловай 1-та тысячагоддзя н.э. і да сярэднявечча. Гэтаму не супярэчыць і храналогія размешчанага паблізу селішча.

У старажытнасці акрамя чыста земляробчага ралы мелі і сакральнае прызначэнне.

У сэнсе рэканструкцыі палеаастранамічных уяўленняў старажытнага насельніцтва Беларусі цікавасць уяўляе збудаванне каля в. Бікульнічы Полацкага раёна, на паўднёвым беразе возера Янава. Помнік размешчаны на адкрытай пляцоўцы ўзгорка пад назвай Бікульніцкі Рог і ўяўляе адкрыты з аднаго боку квадрат памераў 15 x 15 м, выкладзены з валуноў. Адкрытым бокам квадрат скіраваны ў бок возера. Пры вывучэнні збудавання з валуноў было ўстаноўлена, што аснова гэтага квадрата

знаходзіцца па азімуту 52° на паўночны ўсход ад кірунку на поўнач. Якраз паміж 50° і 52° на паўночны ўсход ад збудавання, на процілеглым беразе возера размешчана гара Гарадзец.

Як вядома, у перыяд летняга сонцастаяння, на Купалле, сонца ўзыходзіць на паўночным усходзе, і таму Гарадзец мог быць адным са звёнаў у ланцужку культавых аб'ектаў, звязаных з найбольш вялікім язычніцкім святам. Штучных умацаванняў на ўзгорку няма, пляцоўка даволі роўная. Раскопкі паказалі, што культурны пласт зусім тонкі, але ў мацерыку знаходзіцца шмат ям рознай глыбіні і канфігурацыі, нават самай вычварнай. У многіх ямах траплялася вуголле. Ямы хутчэй за ўсё з'яўляліся геогліфамі (рэльефнымі выявамі на паверхні зямлі нейкіх міфалагічных істот). Выяўлена ляпная гладкасценная кераміка, у асноўным насельніцтва днепра-дзвінскай культуры.

У мясцовасці Разтолты (на Усходнім Падляшшы) быў раскапаны курган насельніцтва вельбарскай культуры. Унутры кургана выяўлена цікавая структура, якая ўяўляла сабой выкладзены з камянёў крыж у коле. Аналагічныя структуры вядомы з некаторых курганоў на захадзе Польшчы і ў Мекленбургу ў Германіі. Як лічыў З.Кжак, ва ўсіх згаданых курганах былі пахаванні жрацоў, а крыж прадстаўляў у дадзеным выпадку космас, сакральную прастору, а таксама цэнтральнае бажаство. У свой час яшчэ Карл Густаў Юнг спрабаваў даказаць, што крыж з'яўляецца затоеным у чалавечай псіхіцы архетыпам Бога, звязвалі крыж таксама з так званым астрабіялагічным светапоглядам чалавека. Разам з тым крыж сімвалізуе ўзыходжанне духа, імкненне да Бога, да вечнасці.

Пачаткам нашай эры датуюцца самыя раннія на тэрыторыі Беларусі выявы свастык, якія даследчыкамі звычайна лічацца сімваламі агню ці сонца. Праслачкі і іншыя прадметы са свастыкамі знаходзяць на гарадзішчах насельніцтва культур штрыхаванай керамікі, днепра-дзвінскай і кіеўскай, на заходнябалцкім могільніку каля Начы ў Воранаўскім раёне. Амаль усе гэтыя свастыкі, у адрозненне ад больш позніх, правабаковыя, г.зн. павернутыя канцамі па гадзіннікавай стрэлцы.

Звяртае ўвагу тое, што каля падножжа некаторых гарадзішчаў са штрыхаванай керамікай (Крынічкі Барысаўскага, Навасады Дзяржынскага раёнаў, г. Капыль) знаходзяцца культавыя крыніцы.

На паасобных гарадзішчах Беларусі (Малышкі, Кастрыца) знойдзены гліняныя праслачкі, пакрытыя знакамі, якія не адносяцца да арнамантаў. Магчыма, у дадзеным выпадку прадстаўлены нейкія зачатковыя формы пісьма.

Няма сумнення, што ў жалезным веку, ва ўсякім разе ў яго канцы, у асноўным сфарміраваўся пантэон багоў. У сувязі з разлажэннем родавага ладу ўсё больш узрастае значэнне бога-грамавіка, распарадчыка навальніц, маланак і дажджу, апекуна ваеннай справы, які адначасова меў і пэўныя аграрныя функцыі. Важнае месца ў пантэоне займаў і бог сонца. Але

паводле сярэднявечных пісьмовых крыніц, так і паводле пазнейшых фальклорна-этнаграфічных і лінгвістычных даных можна меркаваць, што аж да афіцыйнага прыняцця хрысціянства найбольш разнастайным па функцыях і самым уплывовым лічылася традыцыйнае хтанічнае бажаство, якое ўяўлялася апекуном як дзікіх, так і свойскіх жывёл, звязвалася з абрадавымі песнямі і паэзіяй, было таксама апекуном памерлых і міфічных волатаў, распараджалася зямнымі водамі, уключаючы крыніцы і вытокі рэк, было богам багацця і сакралізаванай традыцыйнай улады першабытных жрацоў. Бажаство гэта з глыбокай старажытнасці магло ўяўляцца ў вобразах ваўка, мядзведзя, змея, вала, хаця з часам яму ўсё больш надавалі антрапаморфныя рысы. З нябесных свяціл гэтаму бажаству, які адпавядаў славянскаму Вялесу, балцкаму Вяльнясу (*Велсу*), быў прысвечаны месяц. Аб'ектамі пакланення яму з'яўляліся найбольш адметныя неапрацаваныя валуны, а таксама крыніцы. Сакральная пара ("жонка") гэтага бажаства характарызувалася волатаўскім ростам і сілай, сувяззю з вадой, мела дачыненне да жывёльнага свету, асабліва да мядзведзяў, была апякункай парадзіх і шлюбавых. Сваю шлюбную пару меў і бог-грамавік. Акрамя гэтых персанажаў у рэлігіях насельніцтва жалезнага веку істотнае месца займалі багі і духі, звязаныя з іншымі сферамі чалавечага жыцця і прыроды.

Акрамя рэлігіі і міфалогіі духоўная культура ахоплівала першабытнае мастацтва, рацыянальныя веды, фальклор. У арнаментыцы керамічных вырабаў, нягледзячы на лакальныя адрозненні, найбольш часта паўтараліся саялярныя знакі (канцэнтрычныя кругі, праменепадобныя лініі, крыжы), вуглы, трохвугольнікі, ламаныя лініі, ромбы. Устойлівыя агульныя матывы геаметрычнага арнаменту, асабліва такія, як двайны і трайны зігзаг, можна знайсці ў арнаментыцы насельніцтва культур штрыхаванай керамікі і днепра-дзвінскай. З іншага боку, гэтыя матывы маюць аналогіі ў арнаментыцы несумненна балцкіх раннесярэднявечных плямён Літвы і Латвіі.

Эстэтычныя ідэалы жалезнага веку ўвасабляліся таксама ў дэкоры металічных (жалезных і бронзавых) упрыгожанняў і прыналежнасцей адзення (фібулы, шпількі і г.д.). Гэтыя прадметы мелі функцыянальна апраўданую форму.

Для абазначэння старадаўніх вераванняў і культаў, што існавалі да пашырэння так званых "вышэйшых" рэлігій (хрысціянства, іслам, будызм), у багаслоўі і гістарычнай літаратуры прыняты тэрмін язычніцтва, альбо паганства.

Першымі формамі паганскіх вераванняў былі фетышызм, анімізм, татэмізм, магія і інш. Анімізм - сістэма ўяўленняў і вераванняў аб духах і душы як вызначальных пачатках свету і чалавечага жыцця. Анімістычныя вобразы (душы, духі, дэмань, чэрці і інш.) узніклі як увасабленне незразумелых стыхій, што пагражалі чалавеку; з'яў і працэсаў, непасрэдна

звязаных з яго існаваннем. Пры гэтым духі надзяляліся чалавечымі рысамі і якасцямі.

Култ неадушаўлёных прадметаў - фетышаў, якія, паводле ўяўленняў вернікаў, надзелены звышнатуральнымі ўласцівасцямі, называецца фетышызмам. Амулеты ў выглядзе мядзведжых іклаў з прасвідраванымі дзеля падвешвання адтулінамі.

Пад татэмамі звычайна разумеюць комплекс вераванняў і абрадаў, звязаных з уяўленнем пра роднасць паміж групай людзей і татэмам - пэўным відам жывёл, раслін, радзей - з'яў прыроды ці неадушаўлёнымі прадметамі. Зямлю, ваду і неба балты і славяне засялілі багамі і духамі і кожнага надзялілі сваімі функцыямі - кожны "адказваў" за нейкае асяроддзе ці сферу жыцця. У лесе жыў лесавік, у балоце - лешы, у полі - палявік, у вадзе - русалкі, у хаце - дамавік і г. д.

Славяне ўяўлялі сваіх багоў у выглядзе людзей з чалавечымі звычаямі і паводзінамі. Яны маглі быць добрымі і злымі, прыносяць людзям карысць або шкоду. Каб богі былі міласцівымі да людзей, іх стараліся задобрыць, наладжвалі ў іх гонар розныя ўшанаванні: пакланяліся ім, прыносілі ахвяры, часцей у выглядзе пачастункаў, ежы. Язычнікі выраблялі з дрэва, каменю, косці, гліны вялікія і маленькія фігуркі багоў, якіх называлі ідаламі.

Важнейшай асаблівасцю язычніцтва з'яўляецца шматбожжа. У язычніцкі пантэон славян уваходзілі багі: Пярун (бог грому і маланкі), Сварог (бог неба) і яго сын Дажбог (бог сонечнага святла), Ярыла (бог веснавой урадлівасці і плоднасці жывёлы), Жыжаль (бог агню), Зніч (бог паграбальнага агню), Стрыбог (бог вятроў), Вялес (апякун жывёлагадоўлі), Лёля (багіня вясны, дзявочай прыгажосці і кахання) і інш.

Месца, дзе язычнікі ўшаноўвалі сваіх багоў, прыносілі ім ахвяры, называлася капішчам, або свяцілішчам. Яны размяшчаліся на ўзвышшах, астравах, на берагах рэк і азёр, сярод балот. Звычайна капішча ўяўляла сабой пляцоўку круглай формы, у цэнтры якой стаяў ідал.

Святы і абрады здаўна прымяркоўвалі да пэўных каляндарных дат. У гэтых святах прасочваюцца напластаванні розных эпох - ад самых архаічных да новага часу. Каляндарная абраднасць ва ўсходніх славян мела магічны характар, таму што асноўнай яе функцыяй было забеспячэнне дабрабыту сялянскай сям'і, які залежаў у першую чаргу ад ураджаю.

Залежнасць жыцця і працы селяніна ад прыродных стыхій вымушала яго выконваць разнастайныя абрады, прымеркаваныя да пэўных падзей. Адпаведна чатыром порам года існавалі чатыры вялікія святы, вакол якіх групаваліся іншыя. Увесь земляробчы каляндар трымаўся на цыклах: зімой - Каляды, летам - Купалле, восенню - Дзяды, Пакровы.

У эпоху палеаліту ўзровень інтэлектуальнага развіцця старажытных людзей дасягнуў такой ступені, калі ўзнікае патрэбнасць як у пэўных эстэтычных адчуваннях, так і ў поглядах, якія б давалі ўяўленне пра

агульную карціну свету і тлумачылі месца чалавека ў ім. Так узніклі першабытнае мастацтва і рэлігійныя вераванні. Паколькі на тэрыторыі Беларусі адсутнічаюць выходы горных парод, то не маглі стварацца і наскальныя роспісы накшталт сустрэтых у іншых краінах або выявы на сценах пячор. Даступнымі спосабамі адлюстравання акаляючага асяроддзя, змяшчэння магічных выяў, перадачы праз матэрыяльныя вырабы тагачасных міфалагічных поглядаў для палеалітычных паляўнічых Г збіральнікаў з'яўляліся выраб упрыгожанняў, нанясенне выяў на такі распаўсюджаны ў той час матэрыял, як косці здабытых на паляванні мамантаў, стварэнне касцяных статуэтак.

Шырока вядомыя на многіх палеалітычных стаянках Еўропы вырабленыя з косці фігуркі жанчын, празваныя "палеалітычнымі Венерамі". Адна такая змайстраваная з біўня маманта статуэтка знойдзена непадалёку ад тэрыторыі Беларусі на стаянцы Елісеевічы ў Бранскай вобласці. Яна адрозніваецца ад аналагічных знаходак Усходняй Еўропы больш дасканалай прапорцыяй форм. Галава ў елісеевіцкай статуэткі была, магчыма, адбітая або адсутнічала з самага пачатку. Намногіх іншых палеалітычных статуэтак галовы, асабліва твар, выяўлены вельмі схематична.

Наконт прызначэння "палеалітычных Венер" існуе некалькі гіпотэз. Многія лічаць, што гэта характэрныя для часоў мацярынскай родавай абшчыны (матрыярхату) выявы мацярынскіх продкаў, сімвалы адзінства і кроўнай сувязі членаў роду, увасабленне плоднасці. Іншыя сцвярджаюць, што статуэткі адлюстроўваюць веру ў іх магічную здольнасць садзейнічаць поспеху палявання або з'яўляюцца сведчаннем грамадскай павагі да жанчын. Аднак найбольш пераканаўчай выглядае думка, што "палеалітычныя Венеры" — помнікі культу звышна-туральнай усемагутнай істоты, погляду якой баяліся, таму і паказвалі без твару. Гэтыя істоты маглі адначасова ўвасабляць паняцці нараджэння і смерці, спрыялі як размнажэнню дзікіх звяроў, так і паляванню на іх. Яны — маці-парадзіхі і ў той жа час злосныя, жорсткія, каварныя, не адрозніваюць добра ад зла, як сляпая сіла прыроды, погляд іх забівае. Гэта правобраз міфалагічнага персанажу, вядомага ў некаторых пазнейшых народаў як Вялікая багіня.

Цела і вопратку людзі каменнага веку яшчэ з часоў позняга палеаліту ўпрыгожвалі рознымі амулетамі з зубоў ваўка, лісіцы, пясца і іншых звяроў. Пра існаванне ўжо ў старажытным каменным веку культу ваўка сведчаць выяўленыя на некаторых тэрыторыях яго рытуальныя пахаванні і экспанаванне ваўчыных чарапоў. Я к паказана многімі даследчыкамі, пазней воўк увасабляў хтанічнае (падземнае) бажаство. Такая павязь міфалагічных персанажаў з жывёламі мае вытокі ў татэмных уяўленнях, надзвычай характэрных для палеаліту і мезаліту. Як мяркуюць даследчыкі па матэрыялах з суседняй Літвы, у тыя эпохі ў рэлігійных уяўленнях

дамінаваў вобраз “Гаспадара звяроў”, які ўяўляўся ў вобразе лася і іншых дзікіх жывёлін.

Вядома, у дачыненні да палеаліту яшчэ завельмі рана ўжываць тэрміны “бог” або “бажаство”. Міфалагічныя персанажы таго часу былі толькі іх правобразамі.

Старажытныя жыхары тых жа Елісеевіч на Браншчыне ў магічных мэтах выкарыстоўвалі так званыя чурынгі — пласціны з біўняў маманта, аздобленыя геаметрычнымі арнаментамі, сярод якіх вядомы паралельныя лініі, зігзагі, шасцівугольнікі. На адной пласціне сярод геаметрычнага арнаменту маюцца дзве схематычныя выявы канічных чумаў, на іншай пласціне “жытло” паказана з паўкруглым дахам.

На мезалітычных стаянках Беларусі амаль не маецца знаходак рога і косці, якія былі і адпаведным матэрыялам для арнаментавання і дробнай пластыкі. Па гэтай прычыне цяжка што-небудзь сказаць пра рэлігію і мастацтва таго часу. Толькі пад Смаргонню ў жвіровым кар’еры знойдзены масіўны выраб з рога, пакрыты нарэзкавым і кропкавым узорам.

На падставе археалагічных раскопак, асабліва тарфянікавых стаянак, значна больш можна даведацца пра духоўную культуру неалітычнага насельніцтва Беларусі. Мяркуючы па касцяных (фігурках жывёл, ушаноўваліся лось, качкі, чайлі, змеі. Існаваў і культ лася, які, верагодна, паходзіў яшчэ з фінальнага палеаліту — мезаліту. Выявы качак маглі быць адлюстраваннем як хтанічных вераванняў, так і культу сонца. Паранейшаму шырока былі вядомыя амулеты, у тым ліку і з прасвідраваных зубоў мядзведзя і дзіка. Хутчэй за ўсё яны павінны былі перадаць людзям сілу і спрыт адпаведных звяроў. Невыключана, што амулетамі маглі быць і зубы звяроў—татэмаў роду.

У новакаменны час пашыраюцца выявы антрапаморфных істот. Такая выява знойдзена на адной з пасудзін з паселішча Юравічы ў Калінкавіцкім раёне (“мужчына з качкай”). На косці з возера Вячэра ў Любанскім раёне былі выгравіраваны мужчынскія, таксама схематычныя выявы, адна з іх трымае ў руцэ рэч, падобную на сякеру.

Майстэрства старажытных скульптараў найбольш праявілася ў антрапаморфных выявах з Асаўца Бешанковіцкага раёна, дзе знойдзены дзве выявы людзей — драўляная і касцяная. Абедзве скульптуркі ўяўляюць еўрапе-оідны антрапалагічны тып. Звязана гэта з тым, што старажытныя майстры стваралі абагульненыя вобразы сваіх супляменнікаў.

Калі ў мастацтве палеаліту антрапаморфныя выявы прысвечаны пераважна жанчынам, то ў неаліце Беларусі сустракаліся толькі мужчынскія выявы — вобразы нейкіх шфічных герояў і духаў. Гэта было выклікана складаннем патрыярхальных родавых калектываў, дамінаваннем у гаспадарцы паляўнічых і пастухоў. У той час як палеалітычныя жаночыя статуэткі адлюстроўвалі перш за ўсё біялагічны пачатак у чалавеку пры схематычным паказе галавы і твару, то

неалітычныя мастакі асноўную ўвагу надавалі твару з індывідуальным і асаблівасцямі. Чалавек у гэты час усё больш асэнсоўваў сябе мыслячай істотай.

Такія адносіны ў выяўленчым мастацтве да чалавека звязаны са зменамі ў рэлігійных вераваннях. Побач з захаваннем міфалагічных уяўленняў пра хтанічныя (падземныя) персанажы ўзнікае вера ў апекуна (валадара) грому і маланкі. У досыць зачаткавай форме, мабыць, існавалі вераванні і ў апекуна сонца.

У неаліце або нават некалькі раней пачалі ўшаноўваць некаторыя крыніцы. Пра гэта сведчаць назіранні латвійскіх археолагаў, якія выявілі, што з адной з крыніц бралі вохру для рытуальнага пасыпання нябожчыкаў, каля другой знаходзіліся каменныя сякеры. Не выключана, што ў каменным веку ўжо ўшаноўваліся і некаторыя асабліва вялікія валуны.

Гліняны посуд, што з'явіўся ў неаліце, пакрываўся разнастайнымі арнаментамі, якія мелі магічны сэнс, а таксама задавальнялі эстэтычныя патрэбы чалавека. Элементамі арнаментаў былі адбіткі грабенчатага і лінейнага штампа, насколы, насечкі, ямкі, пракрэсленыя рысы, якія ўтваралі паясы, вертыкальныя лініі, касыя і рамбічныя кампазіцыі. Асабліва насычанымі арнаменты на посудзе становяцца ў познім неаліце.

На тэрыторыі Беларусі знойдзены толькі адзінкавыя пахаванні каменнага веку. Таму мы не ведаем тагачасных пахавальных абрадаў і не можам рэканструяваць вераванні, звязаныя з культурамі мёртвых. Толькі з позняга неаліту паходзіць некалькі пахаванняў на Росі ў Ваўкавыскім раёне, пакінутых носьбітамі культуры шарападобных амфар. Мяркуючы па канструкцыі магіл і тым, што ў іх змяшчалася, шарападобнікі практыкавалі як культы памерлых, так і плоднасці. Як мяркуецца, рэшткі свіпей у магілах сімвалізавалі багіню зерня, урадлівасці, жыцця і смерці. Буйная рагатая жывёла звязвалася з месяцам, месяцавым бажанствам жыцця і смерці, была гарантам уваскрэшэння.

Раздзел 2. Беларусь у VI – сярэдзіне XIII ст.

Тэма 4. Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.

1. Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі.
2. Крывічы, дрэгавічы і радзімічы.
3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў.
4. Сельская гаспадарка ў IX – XIII ст.
5. Узнікненне і развіццё гарадоў.
6. Промыслы і гандаль ў IX – XIII ст.
7. Развіццё феадалізму і сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства. Формы феадальнай эксплуатацыі сялян.

Перыяд з IV па VII стст. увайшоў у гісторыю Еўропы як эпоха Вялікага перасялення народаў, названая так таму, што на гэтыя чатыры стагоддзі прыходзіцца пік міграцыйных працэсаў, якія ахапілі практычна ўвесь кантынент і радыкальна змянілі яго этнічнае, культурнае і палітычнае аблічча. Адбылася складаная міграцыя еўрапейскіх народаў - германцаў і славян. Адначасова Еўропа апынулася пад ціскам стэпавых народаў, самымі вядомымі з якіх былі гуны. Гэта была эпоха гібелі антычнай цывілізацыі і зараджэння феадалізму.

Шукаць новыя жыццёвыя прасторы варвараў прымушалі рэзкія змены клімату і рост насельніцтва, дэмаграфічныя "выбухі", якія нярэдка здараліся ў першабытных народаў, калі ім шанцавала на спрыяльныя жыццёвыя ўмовы. Пры нізкай прадуктыўнасці працы колькасць насельніцтва перавышала магчымасці дадзенай тэрыторыі пракарміць усіх і тады "лішнія" былі вымушаныя вандраваць. Так, напэўна, здарылася ў IV-III тыс. да н. э. з фіна-угорцамі, якія з Сібіры павандравалі на Захад і апанавалі Усходнюю Еўропу, і з індаеўрапейцамі, якія некалькімі агромністымі хвалямі ўвайшлі ў Еўропу. Праўдападобна, што мігранты сярэдзіны першага I тыс. н. э. таксама сутыкнуліся з абмежаванасцю прыродных рэсурсаў лясной і часткова лесастэпавай зоны Еўрапейскага кантынента. Былі і знешнепалітычныя чыннікі: ціск адных варварскіх плямёнаў на іншыя, а таксама аслабленне Рымскай імперыі, якая вабіла знаць сваімі багаццямі, раскошай.

Вялікае перасяленне народаў у Еўропе пачалося са славутай вандроўкі готаў - буйнога аб'яднання германскіх плямёнаў, якія доўгі час жылі на берагах Балтыйскага мора (у Скандынавіі і на поўначы Германіі). Помнікам ім у гэтым рэгіёне застаўся востраў Готланд альбо Гоцкі бераг, як яго называлі полацкія і літоўскія летапісы. У III ст. готы арганізавалі вялікі міжпляменны саюз і па неўдакладненых гісторыкам прычынах кінулі свае паселішчы, накіраваліся на поўдзень, у Прычарнамор'е. У Гоцкі саюз увайшлі і славянскія плямёны, якія жылі на тэрыторыях сучасных

Усходняй Германіі (палабскія славяне), Польшчы, Славакіі і, напэўна, з поўдня Беларусі. Сотні тысяч людзей, а па некаторых ацэнках некалькі мільёнаў, рухаліся са сваім скарбам і хатняй жывёлай шмат гадоў з узбярэжжа Балтыйскага мора да ўзбярэжжа Чорнага мора. Славянскія плямёны, якія сустракаліся на іх шляху, альбо далучаліся да мігрантаў, альбо былі вымушаныя перасяліцца ў іншыя мясціны. Шлях ад Балтыйскага да Чорнага мора, напэўна ж, праходзіў праз тэрыторыю Беларусі, і гэта першае з вялікіх перасяленняў народаў паўплывала на сітуацыю ў старажытнай Беларусі. На жаль, гісторыя на гэту тэму мае вельмі мала бяспрэчных фактаў.

Каля стагоддзя готы ладзілі жыццё на поўдні сучаснай Украіны. Аднак хваля новых качэўнікаў-гунаў (верагодна, стэпавых угра-фінаў) накрыла Прычарнамор'е. У 375 г. гуны разбілі готаў, падначалілі іх і рушылі на Запад.

На пачатку V ст. гуны замацаваліся ў Паноніі (цяпер Венгрыя). Гунскі саюз быў асабліва магутны пры Атыле, які стаў прэтэндаваць на частку тэрыторыі Заходняй Рымскай імперыі. У 451 г. гуны ўварваліся ў Галію, але былі разбіты рымлянамі. Гэта бітва лічыцца адной з найважнейшых у сусветнай гісторыі, паколькі ў ёй вырашаўся лёс Еўропы. Пасля смерці Атылы дзяржава гунаў распалася, а самі яны растварыліся сярод іншых народаў.

У 476 г. наёмныя войскі Рыма пад кіраўніцтвам славяніна Адаакра скінулі апошняга імператара Ромула Аўгустула, што прынята лічыць канцом не толькі Заходняй Рымскай імперыі, але і ўсяго антычнага перыяду гісторыі.

Старажытныя рымляне пакінулі нашчадкам багацейшую матэрыяльную і духоўную культуру, якую, як і культуру грэкаў, называюць антычнай. Рымскія архітэктары навучыліся будаваць дугападобныя перакрыцці - арку, звод, купал, вынайшлі бетон. У залах шмат якіх музеяў свету зберагаюцца сотні выдатных бюстаў, выкананых рымскімі скульптарамі, якія з дакладнасцю перадавалі рысы твару чалавека. Рымская цывілізацыя дала шмат таленавітых паэтаў, з якіх найбольш вядомыя - Вергілій, Авідзій, Гарацый. Імя багатага рымляніна Мецэната - заступніка мастацтва - стала хадзячай назвай. Вялікае значэнне рымляне надавалі асвеце. Рымскае права да сёння вывучаюць на юрыдычных факультэтах. Вялікіх вышынь дасягнулі гістарычная навука, філасофія, логіка.

Паўстае пытанне, чаму некаторыя індаеўрапейскія народы змаглі стварыць узоры высокай цывілізацыі, а ў той самы час іншыя індаеўрапейцы, у т. л. старажытныя насельнікі Беларусі, марудна прасоўваліся ад неаліту да эпохі жалезнага веку. Канешне, сярод стваральнікаў мінойскай і наступных антычных цывілізацый былі, напэўна ж, таленавітыя арганізатары, палкаводцы, вучоныя. Галоўнае, аднак, у

тым, што менавіта гэтыя народы апынуліся ў найбольш спрыяльных геаграфічных умовах. У іх хапала сіл, каб забяспечыць сябе ежай, адзеннем, жыллом і заставаўся час, каб займацца адукацыяй, навукай, мастацтвам. Добрыя шляхі зносін (цвёрды грунт, марскія шляхі) дазвалялі абменьвацца вопытам, збіраць патрэбную інфармацыю і найбольш каштоўныя вырабы ў іншых народаў. Нарэшце, прыродныя ўмовы давалі магчымасць выкарыстоўваць працу рабоў. Свабодная ад цяжкай працы эліта тым часам рухала наперад цывілізацыйны прагрэс.

Усё гэта было немагчыма, скажам, у Цэнтральнай Еўропе. Тагачасны стан ведаў і тэхнікі дазваляў толькі з вялікімі цяжкасцямі здабываць сродкі для існавання. Малавыдайнае земляробства, халодная зіма пазбаўлялі тутэйшае насельніцтва вольнага часу. Шырокае выкарыстанне працы рабоў у лясной паласе, дзе яны лёгка маглі збегчы, не мела сэнсу. Лясы і непраходныя балоты абмяжоўвалі культурны абмен і ўзаемадзеянне плямёнаў і народаў. Таму народы Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ішлі да цывілізацыі больш доўгім і складаным шляхам.

Індаеўрапейскі, ці балта-славянскі, перыяд этнічнай гісторыі Беларусі распачаўся на мяжы III-II тыс. г. да н. э., калі сюды прыйшлі балты.

Плямёны, якія шмат пазней атрымалі назву балты, уяўлялі сабой адно з адгалінаванняў індаеўрапейцаў, блізкае тым, каго ў Заходняй Еўропе ведалі над назвай галы. З паўднёвых стэпаў будучыя балты прыйшлі на Поўнач уздоўж Дняпра, засялялі большую частку сучасных Беларусі, Літвы і Латвіі. Фіна-угорцы лакалізаваліся ва Усходняй Латвіі - лівы, Эстоніі - эсты, у цэнтральных рэгіёнах сучаснай Расіі.

Балты знаходзіліся на больш высокім узроўні сацыяльна-эканамічнага развіцця, чым іх папярэднікі, і прынеслі на тэрыторыю Беларусі жывёлагадоўлю і земляробства. Яны змяшаліся з мясцовым даіндаеўрапейскім насельніцтвам, асноўная маса якога засталася на ранейшым месцы, і, як носьбіты больш высокай культуры, паступова яго асімілявалі, навязалі сваю мову і культуру.

Больш за дзве тысячы гадоў балты адносна спакойна жылі ў аблюбаваным рэгіёне Эйкумены, на ўзбоччы ад імклівых палітычных падзей і складаных этнічных працэсаў, якія тым часам адбываліся ў Заходняй Еўропе. Больш маладыя народы - германцы і славяне - перажывалі "дэмаграфічны выбух" і рыхтаваліся да перадзелу Еўропы. Першую хвалю міграцыі славян на Беларусь археолагі адносяць да сярэдзіны I тыс. да н. э. На іх думку, невялікія групы славян прасачыліся тады ў раёны Палесся. Балты, продкі якіх паходзілі са стэпаў, не спяшаліся асвойваць дрыгву, таму не перашкаджалі славянам-мігрантам там рассяліцца.

Аднак асноўныя падзеі адбыліся пазней, падчас "вялікага перасялення народаў", пасля таго, як готы, а затым гуны агнём і мячом разварушылі Еўропу. З рухам славян у V-VI стст. на Балканы, а адтуль - у бок багатых

рымскіх правінцый і на ўсход - звязваюць з'яўленне ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе першых бясспрэчна славянскіх археалагічных помнікаў, вядомых як культура пражскага тыпу. Масавое славянскае засяленне Беларусі распачалося ў VI ст., доўжылася да X-XI стст. Апошнім было заселена Панямонне.

Крывічы займалі значныя абшары Усходняй Еўропы. Гэта вялікае аб'яднанне плямён, якія жылі ў вярхоўях Дняпра, Заходняй Дзвіны, Волгі, на поўдні Чудскага возера. Звесткі аб іх змешчаны ў "Аповесці аб мінулых часах" пры апісанні падзей IX-X стст. і папярэдняга часу. Пра крывічоў пісаў таксама візантыйскі гісторык X ст. Канстанцін Парфірародны.

Па-рознаму выводзяць гісторыкі назву "крывічы": ад прозвішча старэйшага роду Крыў (Крыва), што найбольш верагодна, - ад слоў "крэўныя" (блізкія па крыві, у сэнсе параднёныя), ад імя язычніцкага першасвяшчэнніка Крыва - Крывейтэ, ад "крывізны" гарыстай мясцовасці і інш.

Даследчыкамі вывучаліся на тэрыторыі рассялення крывічоў-палачан гарадзішчы і паселішчы ў Віцебску, Полацку, Лукомлі. Але найбольш значны матэрыял па гісторыі насельніцтва выяўлены ў Віцебскай вобласці ў курганных могільніках. Дакладна ўстаноўлена, што для полацкіх крывічоў характэрна археалагічная культура доўгіх курганоў Паўночнай Беларусі, у якой прысутнічае шмат элементаў матэрыяльнай культуры ўсходніх балтаў. Смаленскія крывічы вельмі блізкія да полацкіх па мове і культуры. Таму ў этнаграфічных адносінах яны звычайна разглядаюцца як полацка-смаленская група плямён. У некаторых пісьмовых крыніцах старажытныя курганы названы "валатоўкамі". На Віцебшчыне сярод мясцовага насельніцтва такая назва распаўсюджана дагэтуль. Паводле народных паданняў, тут як быццам пахаваны волаты (волат - персанаж беларускай міфалогіі, асілак высокага росту). Назва "валатоўкі" пашырана на поўначы Беларусі і ў сумежных раёнах Смаленшчыны, Пскоўшчыны, Латвіі, у мінулым караных землях крывічоў.

Могільнікі крывічоў другой паловы 1-га тысячагоддзя складаюцца з доўгіх (валападобных), падоўжаных і круглых у плане насыпаў вышыняй 1-2 м, у якіх змешчаны рэшткі крэмацыі памерлых. У Віцебскай вобласці вывучаны курганы V-VII стст. атокінскага варыянта банцараўскай культуры. На беразе возера Сенніца ў Гарадоцкім раёне каля в. Дарахі выяўлена і 1 курганны могільнікаў трох перыядаў: трэцяй чвэрці 1-га тысячагоддзя н.э. банцараўскай культуры, IX ст. з крэмацыяй памерлых і канца X - пачатку XI ст. з трупапалажэннем.

Фарміраванне крывічоў - вынік асіміляцыі прышлымі славянамі мясцовых балцкіх і заходняфінскіх плямён, паступова славянізаваных. Гэта пацвярджаюць выразныя археалагічныя матэрыялы. Курганныя

могільнікі полацкіх крывічоў VIII-X стст. даследаваліся на Віцебшчыне каля вёсак Баркі, Глінішча, Рудня (Полацкі раён), Бяскатава, Вышадкі, Смалькі (Гарадоцкі раён). Трупаспаленне амаль заўсёды знаходзілася пад насыпам, на гарызонце. Часта перапаленыя косці сабраны ў неглыбокай ямцы, зверху якой змешчаны перакулены ўверх дном невялікі ляпны гаршчок. Большасць курганоў бедныя на інвентар ці зусім яго не маюць. Зрэдку сустракаюцца курганы з вялікай колькасцю пашкоджаных агнём упрыгожанняў, распаўсюджаных у балтаў, характэрных таксама для культуры смаленскіх доўгіх курганоў: бронзавыя трапецападобныя падвескі, шыйныя грыўні, бранзалеты, маністы, у якіх чаргуюцца шклянныя сінія пацеркі з бронзавымі спіралепадобнымі трубачкамі-пранізкамі - дэталямі вяскоў, што насіліся на галаве, касцяныя птушкі. Славянскімі рысамі курганоў IX-X стст. з'яўляюцца абрад трупаспалення і наяўнасць ляпных гаршкоў з акруглым плячом у верхняй частцы тулава, якое захавана і ў кераміцы, зробленай пазней на ганчарным крузе.

Курганныя могільнікі VIII-IX стст. адлюстроўваюць другую стадыю ці хвалю славянскай каланізацыі ў Беларускам Падзвінні. Але гэта не прывяло да канчатковай славянізацыі насельніцтва. Лета-літоўскія элементы ў культуры доўгіх курганоў Паўночнай Беларусі, як і на Смаленшчыне, займаюць значнае месца. Каланізуючы лясную зону, уступаючы ў цесную сувязь з мясцовым насельніцтвам, славяне перанялі ў большай ці меншай ступені культурна-этнаграфічныя асаблівасці балтаў, унаследавалі элементы іх матэрыяльнай культуры. Новая этнічная супольнасць, якая фарміравалася ў працэсе змешвання славян з мясцовымі балтамі, была, відаць, славянамоўнай.

У канцы X ст. паяўляюцца круглыя курганы з пахавальным абрадам трупаспалення, які канчаткова выцесніў крэмацыю. Такія помнікі вывучаліся археолагамі каля вёсак Пуцілкавічы, Бельчыца, Чарневічы, Лісна, Сінчукі, Кублішчына, Плусы і іншых у Віцебскай вобласці. Для полацкіх і смаленскіх крывічоў у XI-XII стст. характэрны пэўны тып упрыгожанняў - бранзалетападобныя драцяныя кольца з завязанымі канцамі дыяметрам 5-11 см, якія насілі жанчыны каля скроняў на павязцы.

Акрамя скроневых бранзалетападобных кольцаў ёсць іншыя этнавызначальныя прыкметы ў матэрыяльнай культуры крывічоў-палачан. Для іх касцюма характэрна шматлікасць упрыгожанняў - гэта падковападобныя спражкі (фібулы), зааморфныя бранзалеты, вітыя шыйныя грыўні з петлепадобнымі канцамі, пазалочаныя шклянныя пацеркі, мноства бразготак, пласціначныя падвескі-конікі. Характэрнай рысай жаночага касцюма крывічоў былі маністы, у якіх пацеркі спалучаліся з металічнымі бразготкамі.

У Беларускім Паазер'і пры раскопках курганоў у пахаваннях выяўлены тыпова балцкія галаўныя вяночкі - вайнагі, якія састаўляліся са спіральных пранізак пры дапамозе бляшак, звычайна з ціснёным арнамантам. Падобныя вяночкі знойдзены ў Браслаўскім, Міёрскім, Талачынскім, Шклоўскім раёнах. Да некаторых вайнагаў падвешваліся скроневыя кольца, якія лічацца славянскімі ўпрыгожаннямі.

Своеасаблівасцю вызначаецца таксама касцюм крывічоў-мужчын. Аб шматлікасці яго ўпрыгожанняў сведчаць падковападобныя спражкі (фібулы), лірападобныя спражкі, пярэцёнкі, абшыванне адзення і галаўных убораў металічнымі пранізкамі.

У летапісе крывічы названы пад 859 г. Паводле летапіснага паведамлення, яны плацілі даніну варагам. У 862 г. крывічы разам з плямёнамі прагналі варагаў за мора, адкуль яны прыйшлі. Аднак потым, як паведамляе летапіс, чуждз, наўгародскія славяне, крывічы заклікалі да сябе нарманскіх князёў. Тут гаворыцца пра Полацк, пра тое, што заснавалі яго крывічы, а варагі (нарманы) у ім прыйшлі.

Вялізнае аб'яднанне крывічоў у канцы 1-га тысячагоддзя распалася на групы - полацкую, смаленскую, пскоўскую (паводле назваў іх галоўных гарадоў).

Крывічы прымалі ўдзел у паходах князя Алега (907) і Ігара (944) супраць грэкаў. На аснове племяннога княжання крывічоў-палачан склалася буйное Полацкае княства - самастойная моцная сярэднявечная дзяржава на тэрыторыі Беларусі. Насельніцтва Полацкай зямлі і прадстаўнікі мясцовай дынастыі князёў названы "крывічамі" ў летапісах пад 1127, 1129, 1140, 1162 гг. Да яе належалі гарады Полацк, Віцебск, Менск, Лукомль, Браслаў, Ізяслаўль (Заслаўе), Лагойск, Орша, Копысь, Барысаў.

У старажытных летапісах насельніцтва Полацкай зямлі называецца таксама "палачанамі". Летапісцы лічылі, што гэта назва паходзіць ад назвы ракі Палата - правага прытоку Заходняй Дзвіны, ля вусця якой заснаваны першапачатковы Полацк. Палачане - група плямён, што вылучылася з крывіцкага аб'яднання з цэнтрам у Полацку, ад якога атрымала першапачатковую сваю назву. У XI-XII стст. і ў больш познія часы палачанамі называлі жыхароў Полацка або ўсёй Полацкай зямлі.

На славяна-балцкім сумежжы ўзнік тапонім "крывічы", размешчаны ланцугом на заходняй ускраіне Полацкай зямлі. Ад этноніма "крывічы" паходзяць назвы вёсак у Зэльвенскім, Іўеўскім, Салігорскім, Глыбоцкім, Пінскім, Докшыцкім, Ашмянскім, Мядзельскім, Смаргонскім раёнах Беларусі.

Тапанімічныя даныя сведчаць аб тым, што крывічы-палачане ў IX- XI стст. праніклі ў Верхняе Панямонне. Тут на паўночным захадзе сучаснай ; беларускай тэрыторыі фіксуецца асноўная колькасць тапонімаў, утвораных ад этноніма "крывічы". Гэты этнонім успрымаўся менавіта ў этнічным

сэнсе ў адрозненне ад назвы "палачане", якая была палітыка-геаграфічным абазначэннем крывіцкага насельніцтва з іх цэнтрам у Полацку.

У некаторых выпадках назва "крывіцкія землі" захоўвалася за тэрыторыяй Беларусі да першай чвэрці XIV ст. У латышскай мове тэрмін "крывічы" замацаваўся для вызначэння ўсходніх славян.

Дрыгавічы - гэта адно з усходнеславянскіх летапісных племянных аб'яднанняў, што ў IX-XIII стст. займала вялікую тэрыторыю сучаснай Беларусі і ў пазнейшым часе разам з крывічамі і радзімічамі з'явілася асновай для фарміравання беларускай народнасці.

Дрыгавічы рэдка згадваюцца ў старажытных пісьмовых крыніцах. У самым аўтарытэтным і даставерным старажытным летапісе - "Аповесці аб мінулых часах" ("Повесть временных лет") яны пачынаюць упамінацца ў шэрагу летапісных плямён (паляне, драўляне, севяране, славане), у яе ранняй, не датаванай частцы. Найбольш ранні ўпамін гаворыць аб рассяленні славян, што прыйшлі з Падунаўя: "...те же словене пришедше седоша по Днепру и нарекошася поляне, а друзии деревляне, зане седоша в лесех, а друзии седоша межи Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи, а инии седоша на Двине и нарекошася полочане, речкы ради, яже втечь в Двину, именем Полота, от сея прозвашася полочане".

У приведзеным паведамленні летапісца перш за ўсё трэба звярнуць увагу на месцы рассялення асобных летапісных плямён. Яны паказаны летапісцам на вялікім абшары (што сведчыць аб шырокім кругаглядзе аўтара) і прыстасаваны да мясцовасці ў агульных рысах, па выразных географічных арыенцірах. Для дрыгавічоў гэта гучыць вельмі прыблізна - "...седоша межи Припетью и Двиною..."

Другая акалічнасць першага летапіснага ўпаміну дрыгавічоў заключаецца ў тым, што змешчаны яны ў ліку несумненна славянскіх плямён. Гэта адразу вызначае іх этнічнае паходжанне і прыналежнасць. Дадзенаму важнейшаму пытанню прысвечаны і другі летапісны ўпамін дрыгавічоў: "...се бо токмо словенск язык в Руси - поляне, деревляне, новгородьци, полочане, дьрьговичи, северо, бужане, зане сядять по Бугу, послеже (не) воляняне..." Крыху ніжэй летапісец зноў пералічвае плямёны ўсходнеславянскага сусвету: "...и живяху в мире поляне, и деревляне, и северо, и радимичи, и вятичи, и хорвата, дулеби же живяху по Бугу, где ныне воляняне, а уличи, тиверци сядяху по.Бугу и по Днепру..."

Як паказваюць летапісныя паведамленні, летапісец вялікую ўвагу ўдзяляў этнічнаму вызначэнню плямён як аднаму з важнейшых і актуальнейшых у гісторыі плямён і народаў крытэрыю. Такая ўвага летапісца да гэтага пытання дае нам магчымасць і на сённяшні дзень вызначыць этнічныя карані і этнічную прыналежнасць нашых продкаў і адпаведна сучасных нашчадкаў і сучаснага насельніцтва Беларусі.

У адным з ранейшых летапісных паведамленняў летапісец зноў згадвае дрыгавічоў у адным шэрагу з найбольш развітымі ўсходнеславянскімі плямёнамі: "... И по сеи братьи (кіеўскія князі Кій, Шчэк, Харыў і сястра іх Лыбедзь. - ПЛ.) почаша держати род их княжение в полях, а в деревлях свое, а дрыговичи свое, а словене свое в Новегороде, а другое на Полоте, иже и полочане, от сих же и кривичи,... также северо...".

Такім чынам, на падставе летапісных паведамленняў старажытнейшым насельніцтвам Паўднёвай, Цэнтральнай і Заходняй Беларусі з'яўляліся дрыгавічы, якія паходзілі ад старажытных славян, што прышлі з Падунаўя, належалі да ўсходнеславянскай моўнай групы ("...се бо токмо словенск язык..."), займалі значную тэрыторыю сучаснай Беларусі ("...межи Припетью и Двиною...") і былі ў ліку найбольш развітых усходнеславянскіх плямён (мелі сваё "княжение"). Прыведзенымі вышэй паведамленнямі летапісца практычна вычэрпваюцца звесткі пісьмовых крыніц аб дрыгавічах. Іх кароткі, урыўкавы характар не дазваляе стварыць поўнага ўяўлення аб жыцці гэтага летапіснага племені і прымушае шукаць і выкарыстоўваць даныя іншых крыніц. Такімі крыніцамі на землях рассялення дрыгавічоў з'яўляюцца археалагічныя помнікі, матэрыялы даследавання якіх значна дапаўняюць пісьмовыя паведамленні. Археалагічныя даныя сталі асноўнай крыніцай ведаў аб тэрыторыі рассялення дрыгавічоў, іх сацыяльна-эканамічным развіцці, гаспадарцы, развіцці культуры, культурных і эканамічных сувязях з суседнімі і аддаленымі землямі.

На тэрыторыі рассялення дрыгавічоў засталіся шматлікія археалагічныя помнікі - курганныя могільнікі, селішчы, гарадзішчы, вывучэнне якіх працягваецца на працягу XIX-XX стст.

Раскопкі курганных могільнікаў дрыгавічоў дазваляюць вылучаць характэрныя для іх рысы пахавальнага абраду і інвентару. Па іх распаўсюджанні акрэслена тэрыторыя рассялення дрыгавічоў, што значна ўдакладняе агульныя паведамленні летапісу.

Пахавальныя курганы дрыгавічоў круглыя ў плане і маюць паўсферычную форму. Ля падножжа яны абкружаны невялікай канаўкай. Часцей за ўсё іх вышыня 1-1,5 м і дыяметр 9-12 м. Аднак бываюць курганы вышынёй 0,15-0,20 м, дыяметрам 3,5-4 м і вышынёй да 3 м, дыяметрам 17-18 м. У кожным кургане звычайна выяўлена адно пахаванне. Аднак сустракаюцца і па тры нябожчыкі ў адным кургане.

Звычайна ў могільніку некалькі дзесяткаў курганоў. Буйныя могільнікі ў некалькі соцень курганоў сустракаюцца рэдка (каля в. Мохаў - 620 курганоў, в. Рычоў - 270, в. Лянеўка - 300, в. Валасовічы - 267, в. Марулін - 500). Могільнікі часта разворваюцца і нават поўнасцю зносяцца.

Найбольш ранні пахавальны абрад дрыгавічоў - трупаспаленне. Зверху вогнішча і рэшткаў спалення насыпалі курган. Часам рэшткі спалення памяшчалі ў гліняную пасудзіну-урну, ставілі яе у насыпе

кургана. Датуецца гэты пахавальны абрад канцом X - пачаткам XI ст. Пахаванні вельмі бедныя на інвентар, бо рэчы гінулі ў вогнішчы.

З прыняццем хрысціянства язычніцкі (паганскі) звычай крэмацці нябожчыка змяняецца трупалажэннем. Звычайна нябожчыка клалі галавой на захад на дзённую паверхню зямлі, ачышчаную рытуальным вогнішчам, і паверх яго насыпалі курган. Часам нябожчыка змяшчалі на земляной падсыпцы, а ў больш познія часы - у падкурганнай магіле.

Пахаванні з трупалажэннем значна багацейшыя на інвентар, пакладзены нябожчыку ў магілу. Звычайна гэта самыя неабходныя ў жыцці рэчы, што, на думку родзічаў, будуць неабходныя памерламу і на тым свеце. Часцей за ўсё клалі гліняныя гаршкі, нажы, жаночыя ўпрыгожанні. Зрэдку сустракаюцца прылады працы (сярпы, сякеры), узбраенне (коп'і). Некаторыя знаходкі вельмі карысныя ў вызначэнні асобных рыс жыцця дрыгавічоў.

Манеты ў складзе жаночых упрыгожанняў даюць даволі блізкую дату пахавання, у тым ліку і час пахавальнага абраду.

Асобныя жаночыя ўпрыгожанні ўласцівы толькі жанчынам пэўнага племені. Па іх распаўсюджанні можна вызначыць тэрыторыю рассялення гэтага племені больш канкрэтна і дэтальна, чым агульных і недакладных паведамленнях летапісу. Для дрыгавічоў характэрным упрыгожанням з'яўляліся вялікія металічныя пацеркі, ажурныя (з дроту) або суцэльныя цыліндрычнай ці авальнай формы (радзей - круглыя), упрыгожаныя напаянымі шарыкамі металічнай (срэбранай) зерні. Іх называюць буйназарністымі і прызнаюць этнавызначальнымі прадметам дрыгавічоў. Іх насілі па адной альбо некалькі штук у складзе нізкі пацерак. Яны былі распаўсюджаны па ўсёй тэрыторыі дрыгавічоў, а часам і за яе межамі, куды траплялі гандлёвым шляхам або як здабыча ў час ваенных набегу ці захопу ў палон жанчын-дрыгавічанак.

На падставе распаўсюджання дрыгавіцкіх этнавызначальных пацерак тэрыторыя рассялення дрыгавічоў выглядае наступным чынам: на поўначы мяжа (паласа) іх рассялення праходзіць ад Заслаўя на Лагойск і Барысаў, адкуль паміжрэччы Бярэзіны і Друці ідзе ў напрамку на Рагачоў (Кісцяні, Задруцце); на ўсходзе мяжа з радзімічамі праходзіць у асноўным па Дняпры да нізоўяў Прыпяці; на поўдні мяжа з палянамі і драўлянамі (да Гарыні) пралягае блізка ад сучаснай дзяржаўнай граніцы, а на левабярэжжы Гарыні з валынянамі верагодней за ўсё па лініі Роўна - Луцк; на захадзе дрыгавічы засялялі левабярэжжа Нёмана і Сярэдняе Пабужжа (да Драгічына Надбужнага).

Мяркуючы па распаўсюджанні найбольш ранніх дрыгавіцкіх курганоў з абрадам трупаспалення і найбольш ранняй ляпной керамікай, можна сказаць, што рассяленне дрыгавічоў на асноўную іх тэрыторыю адбывалася з поўдня, у асноўным па цячэнні рэк. Раннія пахаванні дрыгавічоў вядомы на Дняпры, Бярэзіне, у Панямонні, Сярэднім Пабужжы.

На правабярэжжы Прыпяці выяўлены таксама помнікі славянскай пражскай культуры (VI-VII стст.) і славянскай культуры Лукі-Райкавецкай, што змяніла яе (VIII-X стст.), на якіх прасочваецца паслядоўны працэс развіцця бытавой керамікі ад VI да IX-X стст. Дрыгавіцкі гліняны посуд, несумненна, паходзіць ад керамікі паселішчаў тыпу Лукі-Райкавецкай (Хатомель, Гарадзішча, Радасць, Дружба), што дазваляе гаварыць аб генетычным паходжанні дрыгавічоў ад насельніцтва культуры Лукі-Райкавецкай, а праз яе - ад папярэдняга насельніцтва пражскай культуры тыпу Карчак.

Асноўная частка насельніцтва дрыгавічоў пражывала ў сельскай мясцовасці на селішчах і гарадзішчах. У X-XI стст. у дрыгавічоў пачынаюць узнікаць гарады (Тураў - 980 г., Берасце - 1019 г., Менск - 1067 г., Шнек - 1097 г., Случаск - 1097 г., Клечаск - 1127 г., Гародня - 1127 г., Драгічын Надбужны - 1142 г., Рагачоў - 1142 г., Мазыр - 1155 г.). Да X-XI стст. адносіцца ўзнікненне Наваградка, Ваўкавыска, Слоніма. У XIII ст. узнікаюць Камянец (1276), Кобрын (1287). Узнікненне і развіццё гарадоў з'яўляецца яркім сведчаннем высокага ўзроўню эканамічнага і сацыяльнага развіцця дрыгавічоў.

Аснову гаспадаркі дрыгавічоў складалі земляробства і жывёлагадоўля. Аб гэтым сведчаць матэрыялы археалагічнага вывучэння курганоў, селішчаў, гарадоў. Земляробствам і жывёлагадоўляй займалася насельніцтва сельскіх паселішчаў і гарадоў. Разам з тым раскопкі Турава, Брэста, Пінска, Мінска, Давыд-Гарадка, Гродна, Навагрудка, Ваўкавыска, Слоніма, Клецка, Слуцка сведчаць аб высокім узроўні мясцовага жалезаапрацоўчага, ювелірнага, касцярэзнага, скураапрацоўчага, дрэваапрацоўчага і ганчарнага рамёстваў. Мясцовыя майстры выраблялі жалеза і сталь, рабілі наварку на рэжучы край жалезных вырабаў (сярпы, сякеры, нажы, нажніцы), складаную слясарную падгонку дэталей складаных вырабаў (замкі, ключы), выраблялі прылады працы (сярпы, косы, сякеры, нажы, нажніцы і т.д.), узбраенне (наканечнікі дзід, стрэл), прадметы хатняга ўжытку.

У матэрыяльнай культуры археалагічных помнікаў дрыгавічоў у першую чаргу звяртае на сябе ўвагу арыентаванасць мясцовай вытворчасці на выраб прылад працы, інструментаў і прадметаў паўсядзённага ўжытку, а не раскошы і аздабленняў. Другая характэрная рыса - агульнасць сыравіны, тэхналагічных працэсаў і ўзораў вырабаў у дрыгавічоў з шырокім колам усходнеславянскіх плямён X-XIII стст.

Знаходкі прадметаў мясцовага і замежнага паходжання сведчаць аб гандлёвых сувязях з Валынню, Сярэднім Падняпроўем, Паўночным Прычарнамор'ем, Прыбалтыкай (валынскія праслачкі, кіеўскія шклянныя бранзалеты, прычарнаморскія амфары, прыбалтыйскі бурштын і т.д.).

У летапісе паведамляецца, што радзімічы, як і вяцічы, прыйшлі з прапольскіх зямель ("родимичи бо и вятичи от ляхов"), назву сваю

атрымалі ад імя Радзім, які ўзначальваў іх, і рассяліліся ў Пасожжы ("седоста Радим на Сьжю"). Летапісец адзначае, што жылі ў міры паміж сабой паляне, драўляне, севяране, радзімічы і іншыя плямёны. Але побыту радзімічаў, таксама як вяцічаў і севяран, ён дае адмоўную характарыстыку з пункту гледжання хрысціянскай маралі. Жылі яны ў лясах быццам дзікуны, спажывалі брудную ежу, было ў іх брыдкаслоўе перад бацькамі і нявесткамі. На язычніцкіх "бесаўскіх ігрышчах" танцавалі і спявалі, выкрадалі сабе жонак, якіх мелі па дзве-тры. Летапісец, відаць, згусціў фарбы, супрацьпастаўляючы "дзікунскі" побыт радзімічаў і іншых жыхароў лясной паласы побыту кіеўскіх палян.

Цікавыя звесткі паведаміў летапісец пра пахавальныя звычаі: "А калі хто паміраў, тварылі трызну над ім... спальвалі мерцвяка, а потым, сабраўшы косці, укладвалі ў малы сасуд і ставілі на слупах пры дарогах, што робяць вяцічы і цяпер. Гэтага ж звычаю трымаліся крывічы і іншыя паганяны, што не ведаюць закону Богага, а самі сабе ўстанаўляюць закон...".

З летапіснага паведамлення, датаванага 885 г., мы даведваемся, што ў канцы IX ст. радзімічы плацілі даніну спачатку хазарам (Хазарскаму каганату), а потым кіеўскаму князю Алегу. У радзімічаў існавала свая племянная вярхушка і ваенная арганізацыя. У 907 г. яны ўдзельнічалі ў паходзе на грэкаў у складзе рознаплемяннага войска князя Алега. Пасля смерці Алега радзімічы, мабыць, адмовіліся падпарадкоўвацца кіеўскаму князю. Летам 984 г. ваявода кіеўскага князя Уладзіміра, якога празвалі Воўчы Хвост, на р. Пяшчань перамог войска радзімічаў і яны былі канчаткова ўключаны ў склад Кіеўскай дзяржавы.

Летапісец лакалізаваў радзімічаў на р. Сож. Больш дакладна тэрыторыю іх размяшчэння можна акрэсліць з дапамогаю археалагічных матэрыялаў. Вывучэнне старажытнасцей радзімічаў пачалося ў XIX ст. Але першая абагульняючая праца па іх гісторыі была апублікавана Б. Рыбаковым у пачатку 30-х гадоў XX ст. і не страціла значэння да нашага часу.

У пасляваенныя гады вывучэнне радзімічаў было працягнута археолагамі. Накоплены археалагічны матэрыял даў магчымасць удакладніць тэрыторыю іх рассялення. Радзімічы займалі прастору ў міжрэччы Дняпра і Дзясны па берагах Сожа і яго прытокаў. На поўначы граніца іх рассялення праходзіла на поўдзень ад Гарадка, Мсціслава, Чавус, Новага Быхава. Тут іх межы шчыльна сутыкаліся з межамі крывічоў. На паўднёвы ўсход ад радзімічаў жылі севяране. На захадзе граніца заходзіла на правы бераг Дняпра і сутыкалася з межамі дрыгавічоў. Граніца паміж радзімічамі і вяцічамі праходзіла на захад ад р. Судасць.

Курганы радзімічаў маюць паўсферычную форму, сярэдняю вышыню 1-1,5 м, дыяметр 6-10 м. Могільнікі налічваюць звычайна некалькі дзесяткаў насыпаў, зрэдку некалькі соцень курганоў. Курганны могільнік

каля в. Гадзілавічы налічваў да 400 насыпаў. Яго лічаць некропалем старажытнага Рагачова.

Курганны могільнік каля в. Дзям'янкі Добрушкага раёна пакуль адзіны на тэрыторыі радзімічаў некропаль, які існаваў на працягу некалькіх соцень гадоў (VII-XII стст.). Раннія пахаванні зроблены па абрадзе трупаспалення на месцы насыпання кургана або непадалёку ад яго. Зрэдку нябожчыка спальвалі ў зрубавай дамавіне.

З XI ст. у радзімічаў пахавальны абрад трупаспалення паступова пачаў змяняцца трупалажэннем у дамавінах, калодах або трупах. Перад пахаваннем месца ачышчалі агнём альбо тут рассыпалі прынесены попел. Пахаванні зроблены на гарызонце і ў падкурганных ямах. Звычайна хавалі аднаго нябожчыка ў кургане, здараліся і двайныя пахаванні. Нябожчыкаў змяшчалі галавой на захад, але сустракаецца і ўсходняя арыенціроўка, якая ў радзімічаў трапляецца часцей, чым у іншых усходніх славян. У мужчынскіх пахаваннях апрача гліняных гаршкоў знаходзілі нажы, крэсівы, паясныя кольцы і спражкі.

Аснову галаўнога жаночага ўпрыгожання складалі сяміпрамянёвыя скроневыя кольцы, якіх насілі ад аднаго да васьмі. Характэрнай асаблівасцю жаночага касцюма з'яўляюцца шкляныя рознакаляровыя пацеркі ў спалучэннях з ' прывескамі рознай формы. Так, у кургане каля в. Шапчыцы Рагачоўскага раёнаў жаночым пахаванні выяўлены тры ніткі дробнага бісеру, дзве ніткі шкляных пацерак і адна нітка срэбраных металічных прывесак з выявай галавы быка. Шыйныя грыўні радзімічанак мелі розную форму (пласціначныя, кручаныя, ромбападобныя, з заходзячымі адзін за другі канцамі). Срэбраныя арабскія манеты X ст. іншы раз выкарыстоўваліся ў якасці прывесак. Рэдкая для курганных старажытнасцей знаходка - гліняная льячка, у якой плавільні каляровы метал, знойдзена ў кургане каля в. Юдзічы Рагачоўскага раёна. Гэта было пахаванне ювеліра. З рэдкіх знаходак неабходна нагадаць бязмен з кургана каля в. Гадзілавічы. У кургане каля в. Каласы ў скураным мяшэчку, які насіўся на поясе нябожчыцы, знаходзілася пяць шыракарогіх лунніц, бронзавы пярсцёнак і 143 шкляныя дробныя пацеркі. Гэта асобна пакладзены дар памёршай.

У навуцы даўно абмяркоўваецца пытанне аб ляшскім паходжанні радзімічаў. У наш час спецыяльна і шырока даследаваны заходнеславянскі ўплыў на раннесярэднявечную Беларусь паводле рэчавых крыніц. Устаноўлена, што такі ўплыў адбываўся на працягу VIII-XIII стст. у розных формах і ахопліваў непасрэдна ці ўскосна практычна ўсю тэрыторыю беларускіх зямель. Спачатку пераважалі этнічныя кантакты VII-X і нават XI стст., якія не выключаў магчымага перасялення груп заходніх славян. Аднак арэал радзімічаў не вылучаецца пераважнай прысутнасцю заходнеславянскіх элементаў у параўнанні з іншымі абласцямі Беларусі. Ён нават саступае ў гэтых адносінах заходнім раёнам

міжрэчча Дняпра і Нёмана, басейна Заходняга Буга і Панямоння, якое знаходзілася на паграніччы з Польшкай дзяржавай і яцвягамі.

Цяпер даказана, што папярэднікамі радзімічаў у Пасожжы былі плямёны калочынскай культуры V-VIII стст. Генетычная сувязь паміж культурамі гэтых дзвюх іруп насельніцтва не прасочваецца. А вось на паўднёвым усходзе Беларусі добра адчуваецца ўплыў славянскай раменскай культуры VIII-X стст., у сувязі з чым выказана меркаванне, што прападзіму радзімічаў трэба шукаць на тэрыторыі раменскай культуры.

Зародкі ўсходнеславянскіх народаў на землях радзімічаў узнікаюць у канцы 1-га тысячагоддзя н.э.: Гомель, Чачэрск, Крычаў, Прупой (Слаўгарад). Выказваюцца меркаванні, што Гомель мог выконваць ролю племяннога цэнтра радзімічаў. У выніку шырокага археалагічнага вывучэння Гомеля ўстаноўлена, што паселішча калочынскай культуры на яго тэрыторыі існавала ў VI-VII стст. Яно ўключала невялікае гарадзішча каля ўпадзення рэчкі Гамяюк у Сож і значны неўмацаваны пасёлак. У VIII-X стст. на паселішчы адбылася змена жыхароў. Замест плямён калочынскай культуры сюды пранікла іншае славянскае насельніцтва. Паселішча ў Гомелі пачало выконваць ролю племяннога цэнтра радзімічаў. У X-XI стст. вакол яго пачынае засяляцца сельская акруга. У XII ст. Гомель ператвараецца ў буйны ваенна-адміністрацыйны цэнтр Ніжняга Пасожжа і ў цэнтр хрысціянскай культуры. У XII - пачатку XIII ст. Гомель быў самы буйны горад у Пасожжы.

На тэрыторыі радзімічаў размяшчаўся добра вывучаны археолагамі феадальны замак канца XI - першай паловы XIII ст. каля в. Вішчын, дзе знойдзены багаты скарб. Неўмацаваныя паселішчы вывучаліся на берагах р. Покаць каля в. Нісімкавічы Чачэрскага раёна.

Аснову эканомікі радзімічаў складала земляробства, аб чым сведчаць матэрыялы раскопак сельскіх і гарадскіх паселішчаў. У радзімічаў былі развіты разнастайныя рамёствы, сярод якіх першарадным з'яўлялася кавальскае. Аб гэтым можна меркаваць па знаходках на паселішчы X ст. горна для атрымання жалеза каля в. Нісімкавічы і кавальскіх вырабаў з прымяненнем складаных тэхналогій.

Аб сувязях радзімічаў сведчаць імпортныя рэчы: бронзавая чаша, якая выраблена на Ніжняй Эльбе (в. Зборау), фігурка конніка са Скандынаўскіх дзяржаў (в. Калодзецкая), шклянны оранзалет візантыйскай вытворчасці (каля г. Чавусы). Унікальны для тэрыторыі Беларусі скарб, у які ўваходзілі 7 шыйных срэбраных грыўняў XII ст., вырабленых у гарадской ювелірнай майстэрні, знойдзены каля пасёлка Козі Рог Буда-Кашалёўскага раёна.

Большасць упрыгожанняў з каштоўнага металу, якія ўваходзяць у склад унікальнага скарба, схаванага ў XIII ст. на тэрыторыі замка каля в. Вішчын, таксама не мясцовага паходжання.

З тэрыторыі радзімічаў вядомы манетным скарбы, сярод якіх ёсць раннія (IX-X стст.). У 15 пунктах у пахаваннях радзімічаў знойдзены

арабскія срэбраныя манеты X-XI стст. У двух пунктах выяўлены срэбранікі кіеўскага князя Уладзіміра канца X ст., што выклікае выключную цікавасць нумізматаў.

У часы феадальнай раздробленасці (з канца XI ст.) тэрыторыя радзімічай была падзелена паміж чарнігаўскімі і смаленскімі князямі. Пры гэтым асобныя населеныя пункты ў выніку міжусобнай барацьбы неаднаразова пераходзілі з рук у рукі.

Адным з самых складаных у гісторыі Беларусі з'яўляецца пытанне аб тым, калі і на падставе каго сфарміравалася беларуская народнасць, адкуль пашла назва Белая Русь? Адзінага адказа на гэтыя пытанні да сённяшняга дня няма.

Паняцце “народнасць” выкарыстоўваецца для вызначэння супольнасці людзей, звязаных адзінствам мовы, тэрыторыі, матэрыяльнай і духоўнай культуры.

У вывучэнні этнагенезу (паходжання) беларусаў існуюць шэраг канцэпцый. Ні адна з іх не дае абсалютна бясспрэчнага адказу, мае як сваі сільныя, так і слабыя бакі.

Сярод асноўных канцэпцый вызначым наступныя:

Велікаруская канцэпцыя зыходзіць з таго, што беларусы – частка велікарускай народнасці.

Польская канцэпцыя лічыць беларусаў часткай польскага этнасу, а беларускую мову дыялектам польскай мовы.

Крывіцкая канцэпцыя продкамі беларусаў лічыць крывічоў, але яны займалі толькі паўночную і цэнтральную частку сучаснай тэрыторыі Беларусі.

Балцкая канцэпцыя, якая лічыць, што беларусы з'явіліся ў выніку змяшэння славян з балцкім этнасам, які пражываў тут раней.

Сярод сучасных канцэпцый, што з'явіліся напрыканцы XX стагоддзя свае погляды выказвалі С. Токараў (што ў раннефеадальны перыяд склалася адзіная старажытнаруская народнасць з цэнтрам у Кіеве, якая і з'яўляецца вытокаам рускай, украінскай і беларускай народнасцяў).

Г. Штыхаў, М. Ермаловіч, М. Ткачоў катэгарычна адмаўлялі прызнаваць існаванне старажытнарускай народнасці, лічылі, што беларуская народнасць узнікла на падставе як змешвання славянскага элемента з балцкім, так і ў выніку інтэнсіўнага перамешвання саміх славянскіх супольнасцяў (крывічоў, радзімічай, дрыгавічоў).

М.Ф.Піліпенка прапануе адмовіцца ад спрошчанага падыхода, што абсалютызуе толькі эвалюцыю ці толькі міграцыю насельніцтва. Ён лічыць, што фарміраванне беларускага этнасу мелі месца як эвалюцыя, так і дыфузія (пранікненне) насельніцтва, якія цесна ўзаемадзейнічалі і дапаўнялі адна другую.

Усе названыя канцэпцыі маюць права на існаванне, маюць як сваіх прыхільнікаў, так і праціўнікаў.

На маю думку, найбольш абгрунтаванымі з’яўляюцца ў сваёй сукупнасці балцкая канцэпцыя ў спалучэнні з канцэпцыямі М. Ярмаловіча і М.Піліпенка.

Зразумела адно – працэс складвання беларускай народнасці быў працяглым па часе, шматбаковым па зместу і завершыўся не раней за XIV стагоддзе.

Такія ж неадназначныя погляды існуюць і на паходжанне тэрміна “Белая Русь”.

У розныя часы паходжанне назвы звязвалі з: прыгажосцю зямлі; мноствам снегу; вольнасцю насельніцтва; незалежнасцю ад татара-манголаў; з антрапалагічным тыпам жыхароў (светлавокія і светлавалосыя; з больш раннім прыняццем хрысціянства; шырокім распаўсюджаннем ў тапаніміцы (назве насельн. пунктаў) назваў са словам “белая”.

Калі звернуцца да гістарычных крыніц, то ў летапісах, на заходнеўрапейскіх картах, хроніках тэрмін “Белая Русь” у XIII – XIV стагоддзях ужывался ў дачыненні да шмат якіх тэрыторый усходнеславянскага насельніцтва – да Маскоўскіх, Смаленскіх, Пскоўскіх і іншых зямель. З сярэдзіны XVI стагоддзя ім сталі абазначаць тэрыторыю падзвінска-дняпроўскага рэгіёну на тэрыторыі сучаснай Беларусі (землі Полацкай, Віцебскага, Мсціслаўскага і часткова Мінскага ваяводстваў. Ад назвы рэгіёна паходзіць і назва яго жыхароў – беларусы ці беларусцы.

На заходнюю частку беларускай тэрыторыі (беларускае панямонне) з канца XVI стагоддзя распаўсюджваецца назва “Чорная Русь” (да таго часу яна ужывалася да назваў тэрыторый паўднёва-заходняй часткі сучаснай Украін – тагачаснай Галіцкай зямлі). Паходжанне і гэтага тэрміна не мае адназначнай трактоўкі.

Характар эканамічнага жыцця беларускіх зямель у сярэднія вякі у асноўным вызначала сельская гаспадарка. Галоўнай галіной сельскай гаспадаркі працягвала быць земляробства. Яно знаходзілася ў непасрэднай залежнасці ад прыродна-кліматых умоў і традыцый, але на яго стан уплывал і ўзровень развіцця сельскагаспадарчых прылад працы (некаторыя аўтары называюць – узровень землепрацоўчай тэхнікі – але гэта яшчэ нельга назваць “тэхнікай”, у лепшым выпадку можна казаць аб удасканаленні тэхналогіі апрацоўкі глебы і вядзення земляробства).

Ворныя прылады працы ў сярэднявеччы рабілі, як і раней, з дрэва. Металічнымі (жалезнымі) былі толькі асобныя часткі. Асноўным прыладай працы для апрацоўцы зямлі былі ралы, якія маглі быць беспалозныя і ралы з полазам, мелі металічны наральнік.

Удасканаленне зямляробчых прылад прывяло да з’яўлення прынцыповаі новага, больш дасканаллага ў параўнанні з ралам прыстасавання для апрацоўкі глебы – сахі. Яны таксама вырабляліся з дрэва, але былі, як правіла, двузубыя, з двума металічнымі сашнікамі.

Саха не толькі добра рыхліла глебу (як рала), але і падразала карэнні пустазелля. (Але яшчэ не пераварачвала глебу. Прыстасаванні для перагортвання, адкідвання глебы з'явіліся толькі 14 ст.). Гэта было найбольш карысна ва умовах лясной зоны. Пашырэнне колькасці вораўнай зямлі дало магчымасць паступова перайсці да больш эфектыўнай папаравай сістэмы земляробства. У XI – XIII ст. на тэрыторыі Беларусі папаравая сістэма земляробства існавала у выглядзе двухполля і нават трохполля (чаргаванне пасеваў на адным і тым полі 2-3 культур). Але у вядзенні земляробства захоўвалася і лядная сістэма, і лясны пералог.

Сеялі ў глебу насенне ўручную, баранавалі зямлю драўлянай бараной.

Пры рабоце на агародах выкарыстоўваліся і прылады ручной апрацоўкі глебы – матыка з жалезнай акоўкай, (т.зв. рыльцам), а таксама драўляная рыдлёўка (лапатка) з жалезнай рабочай часткай.

Ураджай збіралі металічнымі сярпамі, якія мелі даволі працяглае, да 30 см. лязо, часта з насечкамі. (Блізка да сучаснага выгляда). Зерне абмалочвалі цапамі, малолі на муку пры дапамозе каменных жорнаў, крупы вырабляліся ў ручных і нажных ступах.

У X – XIII стагоддзях на тэрыторыі Беларусі вырошчвалі амаль усе вядомыя ў наш час зернавыя культуры. Шырокае распаўсюджанне атрымала азімае жыта, а тасама яравое жыта. З XI ст. жыта становіцца вядучай зярнавай культурай (дарэчы – як і зараз у Беларусі). На другім месце пасля азімага жыта ішла пшаніца, на трэцім быў ячмень, радзей сусіракаліся пасевы аўса. Паўсюдна, як і раней, вырошчвалася проса. Новай культурай, якую пачалі вырошчваць на тэрыторыі Беларусі з XI ст., стала грэчка. З агародных культур у гэтыя часы вядомы капуста, рэпа, цыбуля, буракі, агуркі.

У жывёлагадоўлі значных змен, у параўнанні з позднім жалезным векам, не адбылося. Яно складалася з развядзення усіх вядомых і у наш час відаў хатняй жывёлы. Адбывалася толькі пэўная спецыялізацыя па развядзенню жывёлы ў залежнасці ад тыпаў паселішчаў.

На паселішчах побач з гарадзішчамі, дзе жыло залежнае ад знаці насельніцтва, якое павінна было забяспечваць прадукцыяй у першаю чаргу насельніцтва гарадзішчаў, разводзілі буйную ранатую жывёлу і свіней.

У гарадах і на умацаваных паселішчах свіней ў сувязі з іх высокапрадукцыйнасцю разводзілі значна больш, чым іншых жывёл. Вядучае месца ў хатнім статку жыхароў гарадоў і ўмацаваных паселішчаў займаў таксама конь, які меў асаблівае каштоўнасць для вайсковых паходаў дружыннікаў.

У X – XIII стагоддзях насельніцтва тэрыторыі Беларусі апрача жывёлагадоўлі занімалася і птушкагадоўлей – разводзілі, ў тым ліку і ў гарадах, курэй, качак, гусей. Хатнюю птушку ў XI – XIII стагоддзях на тэрыторыі Беларусі разводзілі паўсюдна.

У гарада, якія узніклі як ваенныя крэпасці (напрыклад Ваўкавыск, Гродна і інш.) і знаходзіліся ў лясной зоне, захавалася і значная роля палявання на дзікую жывёлу. Палявалі таксама і на дзікіх птушак – глухароў, курапатак, гусей, буслоў і інш – спецыялісты налічваюць іх да 11-ці відаў.

Не страціла сваёй ролі ў жыцці насельніцтва ў сярэднявеччы і рыбалоўства, якім займаліся як сельскае, так і гарадское насельніцтва. Пры раскопках знаходзяць самыя розныя прылады рыбалоўства таго часу, у тым ліку кручкі самых розных размераў і форм, грузілы, паплаўкі і нават блёсны з каляровых металаў. Пры раскопках у Ваўкавыску былі выяўлены рэшкі 12 відаў прамысловых рыбаў, у тым ліку балтыйскага асятра, ласоса, шчупака, галаўля, жэреха, судака і інш.

Гарады. Узнікненне гарадоў і гарадскога жыцця было пераломным момантам у жыцці сярэднявечнага грамадства. Гарады узнікалі у найбольш развітых і густанаселеных раёнах, у месцах перасячэння важных шляхоў зносін. Узнікалі яны як цэнтры княжэцкай улады, паселішча рамеснікаў і гандляроў. Працэс узнікнення гарадоў складаны і разнастайны. Гарады вырасталі з умацаваных паселішчаў, княжацкі і феадальных замкаў, і таксама з крэпасцяў. Пісьмовыя крыніцы называюць на тэрыторыі Беларусі звыш 35 гарадоў (некаторыя налічваюць іх да 50-ці). Старэйшымі з іх былі – Полацк (862), Тураў (980), Віцебск (974), Заслаўе (985), Друцк (1001), Бярэсце (1017), Копысь (1059), Браслаў (1065), Менск (1067), Орша (1067), Лагойск (1078) і інш. Фактычна, значная колькасць сучасных гарадоў Беларусі бярэ свой пачатак ад XI – XIII стагоддзяў.

Гаспадарчая дзейнасць насельніцтва гарадоў мела комплексны характар – спалучала ў сябе рамесство, гандаль і промыслы. Гарады з’яўляліся цэнтрамі рамеснай вытворчасці. (наогул, аддзяленне рамяства ад сельскай гаспадаркі, выдзяленне яго ў самастойны занятак пэўнай катэгорыі людзей – т.зв. рамеснікаў, аддзяленне горада ад вёскі лічыцца першым рэвалюцыйным этапам у развіцці вытворчых сіл). Ужо ў IX – X стагоддзях у гарадах Беларусі налічвалася звыш 40 спецыяльнасцяў раместніцтва: кавалі, збройнікі, ювеліры, ганчары, каменяцёсы, гарбары (апрацоўшчыкі скуры), бондары, ткачы, шаўці і інш.

Гарады з’яўляліся па свайму прызначэнню і цэнтрамі гандлю, як унутранага, так і знешняга. У XII – XIII стагоддзях, у сувязі з аддзяленнем горада ад вёскі, зараджаецца унутранні гандаль як сродам абмены паміж гарадскім і сельскім насельніцтвам. Аднак патрэбна ўяўляць, што значная частка жыхароў горада працягвала сумяшчаць заняткі рамяством з працай на зямлі, займалася земляробствам. Таму ўнутраны гандаль развіваўся паступова, па

меры таго, як усё большая частка жыхароў гарадоў парывала з працай на зямлі. Унутраны гандаль ажыццяўляўся, як правіла, шляхам простага прадуктаабмену. У XI – XIII стагоддзях на Беларусі быў т.зв. “безманетны перыяд”. Знешні гандаль, які развіваўся на Беларусі ў сярэднявеччы, меў тыя ж самыя накірункі, што склаліся раней: Кіеў, Паўночнае Прычорнамор’е, Візантыя, арабскі Усход, Прыбалтыка і Польшча, а праз іх і заходнееўрапейскія краіны, скандынавія. Сутракаюцца ў археалагічных раскопках беларускіх гарадоў таго часу і рэчы з больш аддаленных і экзатычных краін – з астравоў Індыйскага акеана, Цейлона і Суматры (ракавіны, косці паўлінаў), тканіны, посуд і ўпрыгожванні з Персіі.

Менавіта да знешняга гандлю маюць дачыненні і першыя грашовыя сродкі – манеты. Зноўдзены арабскія манеты – дырхемы, срэбраныя манеты – дынарыі з Германіі, Англіі, Чэхіі, Францыі, Італіі, срэбраныя і залатыя манеты з Візантыі. З’яўляюцца і манеты, што чаканілі ў Кіеве – срэбранікі і златнікі. У абарачэнні у якасці плацёжных сродкаў выкарыстоўваліся і зліткі з срэбра, вырабленыя у Кіеве (у выглядзе ромба, вагою 140 – 165 г.), Ноўгарадзе (лодкападобныя, вагою 200 г.), а таксама літоўскія ці заходнерускія (у выглядзе палачак вагою 100-110 г.). У пісьмовых крыніцах іх называюць грыўняй, рублём, срэбрам літым, а іх палавінкі – паўцінаю. Але выкарыстоўваліся яны толькі пры буйных абменных аперацыях, як правіла, ў знешнім гандлі. Усе вядомыя гарады Беларусі таго часу былі цэнтрамі такога гандлю. Апрача сельскай гаспадаркі як сельскае, так і гарадское насельніцтва займалася промысламі. Самамі распаўсюджанымі хатнімі промысламі былі прадзенне, ткацтва і ганчарства. Усюды пралі лён і шэрсць, з атрыманых нітак выраблялі тканіны. У сельскай мясцовасці распаўсюджана было ганчарства – выраблялі пераважна пячныя гаршкі.

Значнае месца займала бортніцтва. Калі улычваць, што ў тую пару не ведалі цукру, то спажывецкія патрэбы мёду цяжка пераацаніць. Атрымлівалі таксама і воск. Акрамя таго, мёд, воск і футра з’яўляліся галоўнымі гандлёвымі прадметамі з іншымі краінамі і народамі.

Металургія таксама заставалася важным заняткам людзей у сярэднявеччы. Але адбылася пэўная спецыялізацыя самаго працэсу – у сельскай мясцовасці дабывалася руда, яна праходзіла там першастаную апрацоўку і ў выглядзе таварных крыц (жалезных ляпёшак) пастаўлялася у гарады, дзе жалеза праходзіла далейшую апрацоўку і з яе выраблялі большасць прылад працы, ўпрыгожванні і іншыя рэчы.

Федалізм і формы сацыяльнай. Перыяд сярэднявечча – гэта час станаўлення і фарміравання новага грамадскага ладу – федалізма.

Федалізм – гэта грамадска-эканамічная фармацыя, якая прыходзіць на змену рабаўладальніцкаму ці першабытнаабшчыннаму ладу і папярэднічае капіталізму. Асноўная эканамічная сутнасць федалізма – прысванне федаламі дадатковага прадукту шляхам эксплуатацыі сялян на

аснове манапольнай уласнасці феадалаў на землю і уласнасці на непасрэдных вытворцаў (сялян). На тэрыторыі Беларусі феадалізм існаваў працяглы час – з IX па XIX стагоддзі.

Асновай складвання феадальных адносін з’яўляюцца:

-распад патрыярхальнай абшчыны, пераўтварэнне яе у суседскую сельскую абшчыну

-з’яўленне прыватнай уласнасці на землю

-сацыяльнае раслаенне грамадства, выдзяленне сацыяльных груп, якія прысвоўваюць сябе кіруючыя функцыі і абараняюць гэтакі права з дапамогай узброенай сілы, (параўнанне з сучасным рэкетам)

У пачатковы перыяд фарміравання феадальных адносін суседская абшчына заставалася нацйбольш масавай сацыяльнай структурай, адной з асноўных форм арганізацыі грамадства. Менавіта ў выглядзе суседскай абшчыны існавала большасць сельскага насельніцтва таго часу. Селькая абшчына уяўляла сабою тэрытарыяльнае аб’яднанне непасрэдных вытворцаў – земляробаў. Гэта былі сяляне, якія яшчэ не трапілі ў прыватніўласніцкую залежнасць і былі падпарадкаваны толькі дзяржаве. Ворная зямля знаходзілася ва ўладанні сялян-абшчыннікаў і перадавалася ў спадчыну. Абшчына несла агульную адказнасць перад княжацкімі ўладамі за выкананне дзяржаўных павіннасцей і падаткаў. Абшчына валодала самакіраваннем – выбірала свае органы кіравання, мела свой абшчынны суд. Ва умовах умацавання феадальных адносін абшчына паступова трапляла у залежнасць ад феадалаў – вотчыннікаў, якія аб’яўлялі абшчынныя землі сваёй уласнасцю. Тады члены абшчыны з уласнікаў зямлі пераўтвараліся у трымальнікаў, карыстальнікаў землі феадала. У выніку сама абшчына ці распадалася альбо падпарадкоўвалася феадалу.

З узнікненнем прыватнай уласнасці на зямлю (што пачалося яшчэ у перыяд поздняга жалезнага веку), землі прысвоўваліся не толькі асобнымі абшчыннікамі, але і кіруючай верхушкай плямен, дружыннікамі, з якіх і фарміраваўся слой феадалаў. Яны захоплівалі сілай абшчынныя землі, абкладалі сялян, якія працавалі на ёй, данінай. Сяляне-абшчыннікі (смерды) пазбаўляліся зямлі, траплялі такім чынам у залежнасць ад уласніка зямлі – феадала.

Некаторыя частка сяляне-абшчыннікаў страчвалі нават асабістую свабоду, траплялі ў феадальную асабістую залежнасць рознымі шляхамі. Значная частка сялян бяднела ад уплаты цяжкіх княжацкіх данін, ад рабаўніцкіх войнаў, падчас якіх іх гапатарка разбуралася, і была не ў стане выконваць падаткі. Збяднялі сялян і судовыя штрафы, а таксама “кормы”, якія яны павінны былі даваць прадстаўнікам княжэцкай ўлады. У выніку збяднення сяляне-абшчыннікі не маглі выканаць падаткі, траплялі ў кабалу, у іх адбіраліся землі за неуплату подацей і нават асабістая свабода

Узнікае феадальнае землеўладанне, якое у IX – XII стагоддзі значна умацоўвалася і пашыралася. Уласнікамі зямлі з’яўляліся князі, прыбліжаныя да іх людзі – баяры, а таксама княжацкія дружыннікі, якія атрымлівалі землі у якасці платы за службу князю. Землі, што належылі ім, перадаваліся іх нашчадкам у спадчыну. Уласнікі зямлі пачалі жыць “карміцца” за кошт падаткаў (даніны), а таксама абкладвалі насельніцтва штрафамі, якія называліся у той час “віры”, “продажы”. На гэтай падставе феодальны пераўтвараюцца ў пануючы клас.

Землі, якія яшчэ не былі захоплены феадаламі і фармальна належылі абшчынам, аб’яўляліся ўласнасцю дзяржавы, дзяржаўнымі. Сялене, што жылі на іх, падпарадкоўваліся князю, як вярхоўнаму правіцелю, плацілі падаткі дзяржаве і выконвалі іншыя дзяржаўныя павіннасці. Часта гэтыя змлі раздаваліся князямі ў ва увалоданне сваім набліжаным. На карысць дзяржавы сяляне плацілі перш за ўсё даніну. Часта яна была ў выглядзе каштоўнай футры (сабаліная, гарнастаявая, куніцавая, бабровая і інш), а таксама мёд, воск, прадукты земляробства і лесу. Акрамя даніны былі іншыя павіннасці: “палюддзе” – паборы, якія дадаткова збіраліся з насельніцтва акрамя збора даніны, (часта на гэта давалася адразавае права за асобныя заслугі перад князем, які такім чынам плаціў сваім набліжаным), “павоз “ – павіннасць, звязаная з дастаўкаў даніны у пэўнае месца.

На апрацягу XI – XIII стагоддзяў узнікае не толькі феадальнае (свецкае), але і царкоўнае землеўладанне. Узнікненне і умацаванне царквы на Беларусі як грамадскага інстытута суправаджалася раздачай часткі дзяржаўнай зямлі ў валоданне тых ці іншых царкоўных устаноў (епархій, манастыроў і інш.). Гэтыя землі не маглі адчуждацца (адбірацца), а таксама, у адрозненні аб княжацкіх і баярскіх уладанняў, не раздрабляліся, паколькі ў спадчыну каму-небудзь не перадаваліся. Таму царкоўнае землеўладанне пастаянна узрастала.

Не толькі сяляне-абшчыннікі, але і жыхары гарадоў, што былі рамешчаны на землях феадалаў, у XI – XIII стагоддзі траплялі ў феадальную залежнасць і выконвалі на карысць землеўладальнікаў розныя павіннасці, плацілі даніну. Гарады, што былі размешчаны на дзяржаўных (княжацкіх) землях, нярэдка проста дырыліся ўладальнікам.

Грамадскі лад у перыяд сярэднявечча набывае новыя рысы, якіх не было да гэтага часу.

З узнікненнем на тэрыторыі Беларусі першых дзяржаў – княстваў з’яўляецца і новая рыса грамадскага жыцця – дзяржаўны лад. Дзяржава – гэта разгалінаваная сістэма палітычнай ўлады, якая ажыццяўляецца ў краіне. Яна (дзяржава) аб’ядноўвае ўсё насельніцтва ў адно тэрытарыяльнае цэлае, мае сваю унутраную структуру, выконвае пэўныя функцыі.

Важная роля ў арганізацыі ўлады належала князю.

Першым і важнейшым абавязкам князя былі арганізацыя вайска і камандванне ім. Князь павінен быў клапаціцца пра бяспеку і абарону княства ці зямлі ад ад знешняга ворага. Ён кіраваў знешняй палітыкай, зносінамі з іншымі князямі і дзяржавамі, мог аб'явіць вайну і заключаць мір, іншыя пагадненні.

Другім абавязкам князя быў збор даніны і іншых пабораў з падначальнага насельніцтва для утрымання дружыны і на іншыя дзяржаўныя патрэбы.

Трэцім абавязкам князя можна лічыць упраўленне, кіраванне княствам. Ён назначаў службовых асоб. Напрыклад, у Полацкім княстве – цівуноў (выконвалі судовыя і фінансавыя функцыі), мытнікаў, ключнікаў і інш.

Апорай княжацкай улады была дружына, якая складалася з груп узброеных людзей, для якіх вайсковая справа стала прафесіяй. Дружыннікі былі найбольш блізкімі да князя людзьмі, менавіта з ім князь раіўся па пытаннях арганізацыі паходаў, суда і адміністрацыйнага кіравання. Дружына служыла непасрэдна князю і была яму асабіста адданая, пастаянна знаходзілася пры князі і на яго ўтрыманні. Асобным прадстаўнікам са сваёй дружыны князь мог даручыць і выконванне асобных даручэнняў, у тым ліку і абавязкаў кіраўнікоў у некаторых гарадах.

У некаторых мясцовасцях меліся сваі асабліваці арганізацыі дзяржаўнага кіравання. Напрыклад, у Тураўскім княстве акрамя ўлады князя ўзгадваецца кіраванне княжацкім “пасаднікам”, які прызначаўся князем і выконваў яго функцыі кіравання ў горадзе. Знаходжанне адначасова ў горадзе князя і пасадніка – з’ява незвычайная для іншых гарадоў. У тым жа Тураве існавала пасада “тысяцкага”, які ўзначальваў гарадское ўзброенае апалчэнне, роля якога у абароне горада была важнай, асабліва калі князь з дружынай пакідаў княства.

У Полацкай і Тураўскай княствах на працягу ХІІ – ХІІІ стагоддзяў, ў перыяд раннега сярэднявечча, ўлада князя хаця і была значнай, але не была неабмежаванай. Дзейнічалі дзве галіны ўлады – улада князя і ўлада Веча. Веча – народны сход, орган дзяржаўнай улады (разам з князем) у асобных княствах на тэрыторыі Беларусі – у Полацку, Друцку, Менску, Тураве, Віцебску і інш. княствах. Правам удзелу Вечы карысталіся ўсе вольныя мужчыны, рашэнне прымалася шляхам адабрэння крыкам, але вядучая роля ў Вечы належала заможным гараджанам, баярам. Па звестках летапісаў у некаторых вечых абіралі вузкі па свайму складу выканаўчы орган, які ад імя Веча вырашаў бягучыя справы. Так было у Полацку, дзе абіралі 30 мужош, старцаў. Веча збіралі па меры неабходнасці, а тасама па ініцыятыве князя, пасадніка ці гарадскога насельніцтва.

Веча мела даволі значныя функцыі, яго роля узрасталася асабліва падчас аслаблення княжацкай улады ў перыяд феадальнай раздробленасці.

Веча істотна абмяжоўвала княжацкую уладу. На Вечы вырашаліся важнейшыя пытанні – вайны і міру, заключэння знешніх дагавораў, заканадаўства, ажыццяўляўся вышэйшый суд за палітычныя і іншыя злачынствы. Веча мела права выбіраць некаторых службовых асоб, магло запрашаць на княжэнне князёў ці наадварот, выганяць іх. Калі Веча не падрымлівала князя, ён вымушан быў пакінуць горад. Так здарылася ў 1127 годзе з полацкім князем Давыдам, які не здолеў выйграць адзін з ваенных паходаў. Полацкі князь Рагвалод Барысавіч у 1161 годзе пасля паражэння ад менскага князя Валадара Глебавіча не рызыкнуў вярнуцца ў Полацк, бо, верагодна, баяўся адказнасці перад Веча за гібель многіх палачан з свайго войску. Пры абранні князя паміж ім і Веча заключаўся дагавор, які павінен быў выконвацца абодвымі бакамі, у тым ліку на князем.

Па меры ўзмацнення ролі царквы, аб чым мы будзем казаць крыху падзей, высокае грамадскае палажэнне займаў епіскап. Ён з'яўляўся не толькі вышэйшай духоўным кураўніком, але і вельмі ўпловай асобаў ў Вечы. Ад яго імя пісаліся дагаворы, якія заключаліся полацкім вечам, выдаваліся граматамі. Полацкія біскупы разам з князямі адносіліся да вузкага кола асоб, што мелі віслыя пячаткі, якія прымацоўваліся да дакументаў.

Такім чынам, княствы, дзе існавалі выбарныя органы у выглядзе Веча, можна лічыць княствамі з абмежаванай княжэцкай уладаў, якое было на шляху да пераўтварэння ў сярэднявечную рэспубліку.

Але з наступленнем перыяда феадальнай раздробленасці, ўзмацненнем ўлады удзельных князёў Веча там, дзе яно існавала, паступова страчвала свае значэнне і у 14 – 15 стагоддзях у ВКЛ было заменена соймам.

Ва Усходняй Еўропе ў развіцці форм уласнасці на зямлю і фарміраванні розных катэгорый феадальна-залежнага насельніцтва вылучаюцца два этапы. Першы этап ахоплівае IX-XI стст. і характарызуецца пераважна дзяржаўнай формай маёмасці. Яна была вынікам абкладання свабодных абшчыннікаў суседніх зямель данінай, якая пазней ператваралася ў феадальную рэнту.

Першы этап генезісу феадальных адносін даследчыкі называюць "давогчынным" і на аснове шэрагу матэрыялаў падзяляюць дзяржаўную зямельную ўласнасць на княжацка-дзяржаўную і дзяржаўна-карпаратыўную. У першым выпадку распараджальнікам дзяржаўнага зямельнага фонду быў князь, у другім - яго саўдзельнікамі ў гэтай справе з'яўляліся баяры. Першапачатковая сістэма збору даніны праз "палюддзе" ў сярэдзіне X ст. была заменена "павозам", г.зн. даніна дастаўлялася ў асобныя цэнтры - пагосты. Збіралі яе з асобных сялянскіх гаспадарак ("двара", "дыма", "рала"). Княжацкі суд абкладваў смердаў і даннікаў сістэмай штрафаў ("прадаж") у казну. Абшчыннікі-сяляне страчвалі

магчымасць свабоднага карыстання даходамі са сваіх зямель, якія сталі вярхоўнай уласнасцю дзяржавы. Гэтыя землі - разам з сялянамі маглі па загадзе князя перадавацца ў карыстанне прадстаўнікам вярхоўнага грамадства.

Знаходкі княжацкіх віслых пячатак пры археалагічных раскопках, на думку даследчыкаў, указваюць на прырытэт князя ў размеркаванні зямельнага фонду. Гэтыя пячаткі замацоўвалі пазямельныя дакументы. Пячатка Ізяслава Уладзіміравіча, князя полацкага, датаваная канцом X ст., сведчыць аб паўнамоцтвах полацкага князя ў сферы выканаўча-распарадчай дзейнасці з моманту аднаўлення ўлады дынастыі Рагвалодавічаў. Але адначасова з князем дзейнічаў дарадчы, відаць, у пэўнай ступені заканадаўчы орган - рада, якая складалася з "мужоў". Адказ полацкага князя Брачыслава скандынаўскім наёмнікам, што, перш чым вырашыць справу аб найме дружыны, ён павінен параіцца са сваімі мужамі, сведчыць аб наяўнасці такога дарадчага органа ў Полацкай дзяржаве. Менавіта мужы даюць князю грошы, а ён іх толькі траціць. Гэты факт пацвярджае, што ў Полацкай зямлі дзяржаўная ўласнасць мела форму дзяржаўна-карпаратыўнай. Пры такім становішчы ўсе даходы былі падкантрольнымі радзе, і дзяржаўны налог, даніна (рэнта) у значнай ступені з'яўляліся прадметам падзелу паміж членамі землеўласніцкай карпарацыі.

У X-XI стст. меў распаўсюджанне так званы "васалітэт без лёнаў", калі вышэйшая значь магла надзяляцца князем правам збору на сваю карысць даніны з той ці іншай тэрыторыі. Прадстаўнікі службылай значі не былі землеўладальнікамі. Зямля з'яўлялася дзяржаўнай маёмасцю. Слушнай з'яўляецца думка, што баярства, якое вядзе свой пачатак з племянной значі, магло мець уласныя зямельныя надзелы раней, чым іх атрымалі князі, якія ўзначалілі дзяржаву. Верагодна, менавіта баярства, якое выйшла з племянной значі, запрасіла на княжацкі стол у Полацк намесніка кіеўскага князя Ізяслава і склала з ім "рад". Яно дало згоду і на выдзяленне зямель з абшчыннага фонду ў якасці асабістага ўладання полацкага княжацкага роду. Гэтыя землі разам з Ізяслаўлем, пабудаваным у Полацкай зямлі па загадзе Уладзіміра Святаславіча, сталі ядром будучага дамена полацкіх нашчадкаў Рагвалода. Такім чынам, можна лічыць, што ў Полацкай зямлі як дзяржаве ішло паралельнае развіццё княжацкага і баярскага землеўладання. Пачатак яму быў пакладзены з моманту аднаўлення дынастыі Рагвалодавічаў на полацкім прастоле.

З даменіальных уладанняў полацкіх князёў ішло выдзяленне зямельных надзелаў царкве. Пад будаўніцтва гарадскіх храмаў магла выдзяляцца і дзяржаўная зямля. Гарадскія храмы як цэнтры хрысціянізацыі насельніцтва знаходзіліся на ўтрыманні дзяржавы за кошт "дзесяціны" ад даніны, суда і гандлю. Яны не маглі быць значнымі землеўладальнікамі не толькі ў рангам сярэднявеччы, але існавалі за кошт "дзесяціны" і ў больш

позні час. Дакументы 1516 г. сведчаць аб тым, што віцебскія саборы Успення і архангела Міхаіла, таксама як і іншыя пяць храмаў, знаходзіліся на харчовым і грашовым утрыманні "гаспадарскіх" валасцей. Аб царкоўным землеўладанні ў і раннім сярэднявеччы магчыма гаварыць толькі з таго часу, калі побач з княжацкай "дзесяцінай" на ўтрыманне царкоўных устаноў (епіскапій) пачалі выдзяляцца зямельныя надзелы. Перш за ўсё гэта былі землі з асабістай маёмасці князёў. Так, жонка менскага князя Глеба Усяславіча ў 1158 г. падаравала Пячэрскаму манастыру пяць сёл з чэлядзю. Першы зямельны надзел гэтаму манастыру непадалёк ад сяла Берастова ў 1061-1062 гг. падараваў дзед Анастасіі - князь Ізяслаў Яраславіч.

Баярства як саслоўная групоўка прайшло доўгі і марудны шлях аб'яднання прадстаўнікоў службылай эліты з родавай знаццю. Тэрмін "балярын" ці "баярын" зафіксаваны ў лексіцы старажытнаславянскай пісьменнасці XI ст. На матэрыялах Усходняй Еўропы прасочваецца яго ўжыванне ў якасці збіральнага тэрміна да XII ст. Гэта сведчыць аб адсутнасці рэальна існуючага ў старажытным грамадстве той пары адзінкавага паняцця "баярын" для вызначэння прадстаўніка асобнай сацыяльнай групоўкі. Толькі з пачатку XII ст. яно ўсё часцей з'яўляецца на старонках старажытных летапісаў, грамат, царкоўных уставаў. Даследчыкі лічаць, што ў першапачатковай форме тэрмін "боляре" меў значэнне літаратурнага (X-XI стст.) і толькі з XII ст. суадносіцца з канкрэтнай групоўкай грамадства. Гаварыць аб баярах як групоўцы землеўладальнікаў магчыма толькі з моманту ўтварэння сацыяльна аднароднай часткі грамадства, абазначанай гэтым тэрмінам.

Сапраўды, у пазнейшай рэдакцыі Рускай Праўды (канец XI-XII ст.) сустракаюцца звесткі аб "баярскім цівуне", "баярскім радовічы", "баярскіх халопах", вымарачнай вотчыне. Да маёмасці баяр адносілася таксама "жизнь", аб чым гаворыцца ў Іпацьеўскім летапісе пад 1159 г. у дачыненні да дружыны друцкага князя Рагвалода Барысавіча. Вядомы таксама "село", "дом", што належалі баярам. Узнікненне менавіта ў XII ст. шэрагу невялікіх умацаваных "гарадкоў", вакол якіх існавалі адкрытыя паселішчы, дазваляе адносіць іх да баярскіх маёнткаў, якія кантралявалі пэўную акругу ці валодалі ёю. Сярод баярскіх родаў выдзяляліся найбольш старажытныя і заможныя. Сціплыя пісьмовыя звесткі не дазваляюць прасачыць развіццё гэтых родаў на тэрыторыі Беларусі. Сярод тураўскіх баяр вядомы тысяцкі Іванка, які ўдзельнічаў у паходзе 1127 г. у Полацкую зямлю. У Іпацьеўскім летапісе пад 1146 г. названы баярын Жыраслаў Іванкавіч - пасаднік тураўскі, які потым стаў пасаднікам у Ноўгарадзе. У гэтым жа летапісе згадваецца і баярын Васіль Палачанін. Аднак больш поўныя звесткі аб баярскіх родах адносяцца да канца XIV ст. Асобнае месца сярод полацкіх баяр займаў род Корсакаў. Браты Фёдар і Вярыла ўпамінаюцца ў полацкіх граматах у 1385 г. Зямельны абшар на р. Дзісне на

паўднёвым захадзе Полаччыны склаў галоўную вотчыну Корсакаў. На Меншчыне галіной гэтага роду былі Савічы (Совічы). У першай палове XVI ст. род Корсакаў уваходзіў у дзесятак найбагацейшых родаў Вялікага княства Літоўскага.

Тэма 5 Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння.

1. Беларускія княствы і гарады ў Пасожжы і Панямонні.
2. Утварэнне Тураўскага княства. Княжанне Святаполка Уладзіміравіча.
3. Узаемаадносіны Турава з Кіевам.
4. Паступовае ўзышэнне Пінска.
5. Феадальная раздробленасць на беларускіх землях ў XII – XIII стст.
6. Перадумовы утварэння беларуска-літоўскай дзяржавы.

Тураўскае княства ўтварылася ў межах рассялення дрыгавічоў — у паўднёвай Беларусі, басейне р.Прыпяць. Сталіца княства — горад Тураў — прыгавіваецца пад 980 г., калі на Беларусі з'яўляюцца князі, магчыма, браты — Рагвалод і Тур. Ад апошняга, як паведамляе летапіс, "тураўцы прызваліся".

Сярод гарадоў Тураўскага княства найбуйнейшымі былі Пінск і Бярэсце, меншымі — Кобрын, Камянец, Драгічын, Бельск, Мазыр, Рагачоў, Брагін.

У часы Рагвалода (да 980 года) Тураўская зямля, магчыма, належала да Полацка, а пасля 980 года была далучана да Кіева.

Падзеі 988 г., калі былі вызначаны межы Тураўскай зямлі, сведчаць аб тым, што Тураўшчына з самага пачатку развівалася як самастойная дзяржаўная адзінка з усімі адпавядаючымі гэтай пабудове інстытутамі, але былі і свае асаблівасці, што накладвалі адбітак на умовы існавання і лёс Тураўскай зямлі.

Галоўнай складанасцю ў фарміраванні гэтай дзяржавы было тое, што яна займала не ўсю этнічную тэрыторыю дрыгавічоў, а толькі землі левага берага Прыпяці з гарадамі Туравам, Слуцкам, пазней — Бярэсцем. На поўначы землі дрыгавічоў вакол Менска належалі Полацкай дзяржаве, на поўдні і ўсходзе Тураўскае княства межавала з Кіеўскім і Чарнігаўскім княствамі, на захадзе частка зямель дрыгавічоў была ва ўладанні ўладзіміра-валынскіх князёў. Аб тэрыторыі Тураўскага княства і яе межах дае ўяўленне карта, змешчаная на стар. 12 "Атласа гісторыі Беларусі".

Тураўскае княства, у адрозненні ад Полацкай зямлі, знаходзілася значна бліжэй да Кіева. Гэта і абумовіла тое, што менавіта кіеўскія князі імкнуліся усталяваць кантроль над Тураўскім княствам, разглядалі яго як сваю вотчынну. Як правіла, Тураўскае княства давалася ва ўладанне трэцяму па старшынству з сыноў кіеўскага князя. Нярэдка, яны нават калі станавіліся кіеўскімі князямі, пакідалі за сабою валоданне Тураўшчынай.

Усяго за перыяд ад 980 года і да сярэдзіны XII стагоддзя было 10 князёў Тураўскай зямлі.

У 988 г. Уладзімір кіеўскі выдзеліў Тураўскую зямлю свайму трэцяму сыну Святаполку. Гэта сведчыць аб вялікай значнасці і ролі Тураўскага

княства. Пасля смерці Уладзіміра Святаславіча ў 1015 г. менавіта Святаполк тураўскі становіцца кіеўскім князем, але пакідае за сабой і Тураўскую зямлю.

Таксама і Яраслаў Мудры — князь кіеўскі — напрыканцы свайго жыцця аддаў Тураўшчыну свайму сыну Ізяславу. Гэта сведчыць пра ўстойлівасць дзяржаўна-княжацкай традыцыі ў Тураве, таксама як і пра пастаянства тэрыторыі гэтай дзяржавы. Пасля смерці Яраслава Ізяслаў становіцца вялікім князем кіеўскім, але таксама пакідае за сабой і Тураў.

Два сыны Ізяслава — Яраполк і Святаполк — трымалі за сабой Тураў. Але ў 1113 г. са смерцю Святаполка ўлада Ізяславічаў у Тураве скончылася і сталіца разам з княствам перайшла да роду Манамахавічаў. Кіеўскім князем стаў Уладзімір Манамах. Ён і яго паслядоўнікі трымалі Тураўскае княства ў якасці дадатку да сваіх асноўных уладанняў — Кіева, Пераяслаўя і іншых зямель. Але гэта было права сілы, а не вынік прыналежнасці Тураўскай зямлі да Кіеўшчыны. За перыяд ад 1113 па 1146 год змянілася 11 кіеўскіх князёў, з якіх 8 таксама валодалі і Тураўскай зямлёй, былі князямі тураўскімі.

У сярэдзіне XII ст. паміж паўднёварускімі князямі адбывалася зацятая барацьба за валоданне Кіевам. Разам а Кіевам з рук у рукі пераходзіў і Тураў — то да суздальскіх, то да валынскіх князёў. Але ў 50-я гг. XII ст. на тураўскім троне апынуўся князь Юрый Яраславіч, які вярнуў зямлю ва ўладанне дынастыі Ізяславічаў. З гэтым не жадалі мірыцца кіеўскія князі. Аб'яднаўшыся ў 1158 г., яны зрабілі паход на Тураў, каб адабраць яго ў Юрыя. Відавочна, што Юрый Яраславіч быў не толькі ўдалым военачальнікам, але і карыстаўся павагай тураўцаў, іх поўнай падтрымкай. Ён клапаціўся ў першую чаргу пра жыхароў зямлі, разглядаючы княства як сваю законную спадчыну. Толькі гэтым і моцнай фартыфікацыяй горада можна растлумачыць, што дзесяцідзённая аблога была паспяхова вытрымана. Таксама быў адбіты напад на Тураў валынскіх князёў у 1160 г. На гэты раз варожыя войскі прастаялі пад сценамі горада тры тыдні. Праз цяжкую барацьбу Тураўскае княства аднавіла сваю самастойнасць і незалежнасць..

У другой палове XII стагоддзя– пачатку XIII стагоддзя княствы Тураўскай зямлі знаходзіліся пад моцным уплывам Кіева, а тасама Галіцкага, Уладзіміра-Валынскага і Чарнігаўскага княстваў. У выніку са складу Тураўскай зямлі выйшлі Берасце і Драгічын Надбужны, якія перайшлі да Уладзіміра-Валынскага княства. Некаторыя гарады паўднёвай часткі былой Тураўскай зямлі былі перадааны Чарнігаўскім князям.

Тураўская земля у пачатку XIII стагоддзя, раней за іншыя беларускія княствы, апынуліся пад націскам літоўцаў, якія праз Пінскае княства як мінімум 8 разоў звяршалі паходы на Валынскае княства.

Разам з княствамі Полацкай і Тураўская зямель, у XII – пачатку XIII стагоддзяў актыўную ролю пачынаюць адыгрываць Гарадзенскае і Наваградскае княствы.

Узнікненне гарадоў у Панямонні звязана са з'яўленнем тут славян і эвалюцыяй усходнеславянскага грамадства. Можна вылучыць тры этапы ў станаўленні і развіцці гэтых гарадоў: канец X - першая палова XI ст., сярэдзіна XI - першая палова XII ст., другая палова XII-XIII ст. Панямонне было перыферыяй усходнеславянскай каланізацыі, тут няма гарадоў, якія развіваліся з племянных цэнтраў. Усе гарады ўзніклі ў асяроддзі сельскіх паселішчаў, у месцах, дзе былі найбольш спрыяльныя ўмовы для заняткаў земляробствам. У XI ст. на аснове паселішчаў, якія ўзніклі пры асваенні славянамі Верхняга Панямоння, пачынаюць фарміравацца раннегарадскія цэнтры ў Гародні, Наваградку, Ваўкавыску, Слоніме, крыху пазней-у Турыйску. Гарады першапачаткова выконвалі функцыі адначасова і памежных крэпасцей, і адміністрацыйных цэнтраў і княжацкіх сядзіб (замкаў). Гэта звязана з актыўнай палітычнай дзейнасцю кіеўскіх і полацкіх князёў, якія імкнуліся пашырыць свой уплыў. Гарады Панямоння належалі да ліку невялікіх з агульнай умацаванай плошчай ад 1,5 да 5 га.

У Гародні на тэрыторыі Старога замка або Замкавай гары ўжо ў XI ст. існавала славянскае паселішча, само размяшчэнне якога сведчыць аб яго ваенным прызначэнні. Гэта была крэпасць на славяна-літоўскім памежжы, у якой побач з воінамі-дружыннікамі жылі рамеснікі. У пачатку XII ст. крэпасць стала рэзідэнцыяй (замкам) князя, дзядзінцам горада. На паўднёвым краі пляцоўкі над Нёманам быў збудаваны двухпавярховы мураваны палац (церам) князя, у цэнтры ўзведзена вялікая багатая ўпрыгожаная так званая Ніжняя царква.

На ўсход ад Старога замка, за ярам размешчаны Новы замак - вакольны горад старажытнага Гродна. Першае паселішча тут таксама ўзнікла ў XI ст. Умацаванні вакольнага горада не захаваліся. Аднак на старажытных планах добра бачны роў, які аддзяляў гэту частку старажытнага горада ад астатняй тэрыторыі. Старажытны горад меў некалькі пасадаў. Цэнтральны пасад размяшчаўся на тэрыторыі, абмежаванай ракой Гараднічанкай і правым берагам Нёмана. Частка гэтай тэрыторыі была заселена ў XI-XII стст., дзе пры раскопках выяўлены рэшткі Прачысценскай царквы.

Летапісы упамінаюць князя Гародненскага Усевалада ужо у 1116 годзе. Гародненскае княства размяшчалася басейне сярэдняга Панямоння, займала выгаднае геаграфічнае становішча. Яно мела выхад да Балтыйскае мора па Нёмане, яго прытокі звязвалі землі з басейнамі Заходняй Дзівы, Прыпяці, Дняпра. Усё гэта спрыяла хуткаму эканамічнаму і культурнаму развіццю княства. Гародненскія княззі актыўна ўдзельнічалі у барацьбе паміж Кіевам і Галіцка-Валынскім княствамі, у сваю чаргу падваргаліся іх нападам. У 1277 годзе вытрымала напад галіцка-валынскім і татарскіх

войскаў. У канцы XIII стагоддзя на княства адбываліся грабежніцкія напады крыжакоў.

Другім буйным удзельным княствам сярэдняга Панямоння было Наваградскае княства. Склалася яно крыху пазней. Наваградскі князь Ізяслаў упершыню прагледваецца у летапісах у 1236 годзе. Наваградскаму княству ў далейшым будзе адведзена асобная гістарычная роля. Менавіту ў Наваградку ў 1252 годзе адбудзецца каранацыя князя Міндоўга.

Гарадзішча старажытнага Наваградка складаецца з дзвюх пляцовак - Замкавай гары і Малога замка. Мяркуючы па даных археалагічных раскопах, паселішча на Малым замку ўзнікла ў канцы X ст., а на Замкавай гары - у пачатку XI ст. Першапачаткова паселішчы былі неўмацаванымі. Затым пляцоўка Замкавай гары была абнесена валам і ператварылася ў дзядзінец. У пачатку XII ст. валам быў умацаваны пасад на Малым замку і ён стаў вакольным горадам. На ўзгорку, размешчаным на паўднёвы захад ад вакольнага горада, быў збудаваны цагляны храм (папярэднік царквы Барыса і Глеба). У XII ст. побач са звычайнымі наземнымі зрубавымі дамамі з каменнымі або глінабітнымі печамі з'явіліся багатыя плошчай да 75 м² дамы са шклянымі вокнамі і фрэскавым роспісам сцен. Культура і быт жыхароў багатых дамоў рэзка адрозніваюцца ад культуры і быту простых людзей.

Размяшчэнне Наваградка мае характэрную асаблівасць - горад быў акружаны ў раннім сярэднявеччы шчыльным кальцом сельскіх паселішчаў і курганоў (Брацянка, Гарадзілаўка і інш.).

Ваўкавыск, як і Наваградка, упершыню ўпамінаецца ў Іпацьеўскім летапісе пад 1252 г. (фактычна - каля 1249 г.). Чатыры гады пазней летапіс называў імя ваўкавыскага князя Глеба, на дачцэ якога быў жанаты сын Данілы Раманавіча, князя галіцкага, Раман, князь наўгародскі. У паходзе зімой 1255-1256 гг., арганізаваным Данілам і Васількам Раманавічамі на яцвягаў, удзельнічалі і войскі Глеба, князя ваўкавыскага.

Гарадзішча старажытнага Ваўкавыска складаецца з дзвюх пляцовак - Шведскай гары і Замчышча. На аснове даных раскопак устаноўлена, што паселішча на Шведскай гары было заснавана ў сярэдзіне або другой палове X ст. Пачатак жыцця на Замчышчы адносіцца да рубяжа X-XI стст. Прыкладна ў гэты час было заселена гарадзішча Муравельнік, якое размешчана за 0,5 км на ўсход ад Шведскай гары.

Паселішча на Шведскай гары першапачаткова не было ўмацавана валам. Ён быў насыпаны ў канцы X ст. Шведская гара стала дзядзінцам. У пачатку XII ст. валам было ўмацавана Замчышча (гарадскі пасад) і яно ператварылася ў вакольны горад. На Замчышчы пачалося будаўніцтва цаглянага храма, якое па нейкіх прычынах было спынена на стадыі закладкі фундамента.

Умацаванае паселішча на Шведскай гары першапачаткова з'яўлялася крэпасцю, якой кіраваў пастаўлены князем пасаднік. Пазней крэпасць стала замкам, дзе жылі сам князь, знаць, дружина.

Да сярэдзіны XII ст. канчаткова склалася тапаграфія старажытнага Ваўкавыска. На захад ад дзядзінца знаходзіцца ўмацаваны вакольні горад, заселены ў асноўным рамеснікамі, а вакол абедзвюх пляцовак размяшчаюцца неўмацаваныя паселішчы чорнага люду - бяднейшых рамеснікаў і прышлых людзей. Што датычыць Муравельніка, то жыццё на гэтым гарадзішчы спынілася.

Слонім, як і Ваўкавыск, упершыню на старонках летапісу з'яўляецца пад 1252 г. (фактычна - каля 1249 г.). Да паведамлення Т. Нарбута аб тым, што Яраслаў разбіў літоўцаў у ваколіцах Слоніма ў 1040 г., трэба ставіцца крытычна.

Месцазнаходжанне летапіснага Слоніма да нядаўняга часу заставалася няясным. Сляды гарадзішча ўдалося выявіць у 1950-я гады на невялікім узвышшы, размешчаным у цэнтры сучаснага горада, вядомым сярод старажылаў пад назвай "Замчышча". На старых планах яго пляцоўка мае форму чатырохвугольніка, абмежаванага крутымі схіламі і ровам. Мост, які злучаў Замчышча з астатняй гарадской тэрыторыяй, размешчаны з паўночнага боку.

Паселішча на Замчышчы ўзнікла ў XI ст., хутка яго пляцоўка была абнесена валам. У другой палове XII ст. Слонім ужо з'яўляўся багатым і добраўпарадкаваным горадам: шырокія вулічныя насцілы, дыхтоўныя зрубавыя дамы, высокая матэрыяльная культура, значнае развіццё рамяства і гандлю. Падобна як і Гродна, Наваградак і Ваўкавыск, Слонім таксама, відавочна, меў дзве лініі абароны: унутраную (дзядзінец) і знешнюю (вакольні горад). Паблізу гарадскіх умацаванняў знаходзіўся адкрыты пасад. Сляды апошняга зафіксаваны паміж Замчышчам і рукавом р. Шчары.

Пад назвай Турыйска ў летапісе вядомы два гарады: адзін на Валыні, другі на Нёмане. Турыйск валынскі ўпершыню ўпамінаецца пад 1097 г., Турыйск нёманскі - пад 1253 г. (фактычна 1252 г.). У запісе пад 1276 г. указана больш дакладна месцазнаходжанне пункта - "Турииск на реце на Немне и села около него". Гарадзішча летапіснага горада знаходзіцца на ўсходзе Сучаснай вёскі Турэйск у Шчучынскім раёне. Яно займае сярэдзіну выспы, выцягнутае уздоўж правага берага Нёмана. З поўдня і поўначы пляцоўка гарадзішча абмежавана крутымі схіламі, а з захаду і ўсходу адрэзана ад працягу грады дугападобнымі валамі. Уверх па цячэнні Нёмана размяшчалася неўмацаванае паселішча.

У выніку раскопак устаноўлена, што Турыйск на Нёмане ўзнік на мяжы XI-XII стст. Гэта была невялікая крэпасць на славяна-літоўскім памежжы. Горад, відавочна, уваходзіў у склад Гарадзенскага княства. Яго

матэрыяльная культура вельмі блізкая да культуры іншых гарадоў Панямоння.

Пад 1256 г. у Іпацьеўскім летапісе маецца паведамленне аб удзеле Ізяслава Свіслацкага разам з іншымі князямі панёманскага краю ў паходзе на яцвягаў, арганізаваным Данілам і Васількам Раманавічамі зімой 1255-1256 гг. Рэшткі гэтага летапіснага горада, які, як бачна з летапісу, быў цэнтрам удзельнага княства, яшчэ патрэбна знайсці. Пошукі ў басейне р. Свіслачы (левы прыток Нёмана) надзейных вынікаў не далі.

Да ліку панёманскіх гарадоў некаторыя даследчыкі адносяць Здзітаў, які побач з іншымі гарадамі краю названы ў Іпацьеўскім летапісе пад 1252 г. (фактычна каля 1249г.). Лакалізацыя горада ўскладнялася тым, што да гэтага часу існуюць чатыры населеныя пункты з такой назвай (тры ў Брэсцкай і адзін у Гродзенскай абласцях).

Найбольш верагодным з'яўляецца меркаванне, што старажытны горад размяшчаўся за 4 км на поўдзень ад сучаснай вёскі Здзітава, каля в. Старамлыны, дзе на правым беразе р. Ясельды, каля дарогі ў Хомск захаваліся рэшткі гарадзішча XI-XIII стст. Матэрыяльная культура блізкая да матэрыяльнай культуры гарадоў Тураўскай зямлі і Беларускага Панямоння.

У вярхоўях р. Уша, левага прытока Нёмана, знаходзіўся сярэднявечны горад-крэпасць Нясвіж, знакаміты цэнтр ардынацыі Радзівілаў. Старажытны пасад і замак у канцы XVI - пачатку XVII ст. былі поўнаасцю перапланаваны, абнесены землянымі валамі і равамі, у прадмесцях створаны форты. Застаецца невядомым, ці існавалі ў гэтых месцах паселішчы XII-XIII стст. У бліжэйшым наваколлі Нясвіжа яны дагэтуль таксама не выяўлены.

У канцы XII - першай палове XIII ст. землі Беларусі, як і амаль усіх суседніх краін, знаходзілася ў стадыі палітычнай раздробленасці, якая суправаджалася пэўнымі пераўтварэннямі ў дзяржаўна-палітычным і царкоўным жыцці, узмацненнем ці аслабленнем рэгіянальных цэнтраў улады, ростам і рассяленнем насельніцтва, развіццём гаспадаркі, рамяства, гандлю. Дзяржаўнасць рускіх (беларускіх) зямель захоўвалася ў новых гістарычна пераходных формах, як гэта адбывалася на пэўных стадыях станаўлення амаль ва ўсіх буйных манархіях Еўропы ў эпоху Сярэднявечча і больш позні перыяд. Для літоўска-беларускага арэала гэта перыяд першага ў гісторыі літоўскага народа палітычнага аб'яднання літоўскіх зямель і, што больш істотна для суседніх зямель Русі, - закладвання асноў новага дзяржаўнага арганізму з рознай гістарычнай, палітычнай, сацыяльнай і культурнай спадчынай.

Пераважна традыцыйным шляхам складваліся адносіны беларускіх зямель з іншымі княствамі Русі ў другой палове XII - пачатку XIII ст. Наіўна было б шукаць нейкай нязменнай, тым больш агульнай знешняй палітыкі для ўсіх рускіх зямель у той час, калі раздробленасць на былой

тэрыторыі Кіеўскай Русі дасягнула вышэйшага ўзроўню і адбівалася таксама на ўласным удзельным "паўраспадзе" і парцэляцыі старых княстваў - Полацкага, Турава-Пінскага, Валыні, Кіеўскай зямлі і інш.

У барацьбе за ўмацаванне і пашырэнне сваіх уладанняў буйныя князі выкарыстоўвалі залежнасць дробных княстваў, генеалагічныя сувязі і ўсе іншыя магчымыя сродкі, што было няпростай справай ва ўмовах генеалагічнага разрастання дынастый і аналагічных знешнепалітычных спадзяванняў суседзяў.

Знешнюю палітыку асобных беларускіх княстваў шмат у чым вызначалі іх вотчынна-прававыя прэтэнзіі, геаграфічнае і палітычнае становішча, тэрытарыяльныя памеры, узровень гаспадарчага развіцця, дэмаграфічныя і ваенныя рэсурсы, саюзныя ці варожыя адносіны з уплывовымі княствамі і інш. Некаторыя княствы, у тым ліку Полацкае, Наваградскае, Валынскае, калі-некалі ўступалі ў часовыя кааліцыі з каталіцкімі і язычніцкімі краінамі - Польшчай, Венгрыяй, Усходняй Літвой, Ордэнам, але часцей з іншымі княствамі Русі. Прычын гэтаму нямала: умяшальніцтва чужаземцаў, якое нярэдка суправаджалася тэрытарыяльна-палітычнай экспансіяй, падштурхоўвала да аб'яднання намаганняў розных княстваў, гістарычная памяць нагадвала пра іх слаўную палітычную спадчыну і пэўную этнакультурную супольнасць, якая праяўлялася ў паўсядзённых жыццёвых і духоўных сферах: мэтаэтнічная свядомасць, адзінства ці падабенства быту, мовы, культуры, агульнае веравызнанне, дынастычныя сувязі і інш. Аднак палітычны кантэкст гэтых тэндэнцый нельга пераацэньваць. Тэрытарыяльная блізкасць, ваенна-палітычныя магчымасці, адчуванне даступнасці спараджалі ва ўладных колах асабліва моцных княстваў імкненні да падначалення суседніх зямель, экспансію, часам грабеж і вынішчэнне.

Канец XII - першая палова XIII ст. былі пазначаны не толькі распадам і расчляненнем некалі буйных дзяржаўных фарміраванняў; на рэгіянальным узроўні праяўляліся і пэўныя цэнтраімклівыя працэсы. Улічваючы, што ў эпоху Сярэднявечча большасць аб'яднальных працэсаў ажыццяўлялася вымушаным шляхам, можна канстатаваць, што ў пэўнай ступені яны мелі месца на землях Беларусі і некаторых іншых тагачасных княстваў Усходняй Еўропы. Фарміравалася сацыяльная аснова гэтых аб'яднальных тэндэнцый, бо феадальнае самавольства, анархія, войны, палон і разарэнні закраналі ўсё насельніцтва, найперш сялянскі і гарадскі люд. Рост колькасці гарадоў і іх сувязі з рынкам былі адным з найбольш відавочных сведчанняў гаспадарчага ўздыму ў Беларусі. Гандлёва-прадпрымальніцкія пласты мяшчанства былі кроўна зацікаўлены ў захаванні падтрымкі з боку вярхоўнай улады, ахове шляхоў зносін, нармалізацыі шматлікіх пабораў і пошлін. Істотнае значэнне, якое надавалася ў той час асноўным гандлёвым сухапутным і водным шляхам, відавочна нават па галоўных напрамках ордэнскай і літоўскай экспансіі ў

Заходняй Русі або на шматлікіх гандлёвых дагаворах Полацкай, Віцебскай, Наўгародскай і Смаленскай зямель з Рыгай і "немцамі".

У апошняя трэці XII - пачатку XIII ст. на авансцэну знешняй палітыкі выйшла некалькі новых буйных княстваў, якія стала звязвалі сваю дзяржаўнаць са сваім стольным цэнтрам, хоць і ўлічвалі гістарычны і царкоўны прэстыж Кіева: Уладзіміра-Валынскае, Ноўгарад-Северскае, Растова-Суздальскае, Смаленскае і Чарнігаўскае. Змена палітычных абставін выразна прасочваецца ў падзеях 1169 г., калі вялікі ўладзімірскі князь Андрэй Багалюбскі напаў на Кіеў. Насуперак існуючай традыцыі ён не пажадаў асесці ў Кіеве, а разграбіў яго і вярнуўся ў сваю "отчину". Практычна ўсе новаўтвораныя княствы, разам з даўнімі - Кіеўскім, Валынскім, Галіцкім, Вялікім Ноўгарадам і Псковам у той ці іншай ступені былі звязаны з лёсам беларускіх зямель. Неафіцыйныя паўднёвыя межы і балоцістыя прасторы Палесся адасаблялі землі Беларусі ад Украіны. Адасабленне ўдзелаў у канцы XII - першай палове XIII ст. моцна скараціла памеры знакамітага Кіеўскага княства. Пасля мангольскага разграблення ад Кіева застаўся толькі цень былой велічы і легендарная сакральная і палітычная спадчына. Нават кіеўскія мітрапаліты, што ўзначальвалі праваслаўную царкву ў ВКЛ у XIII-XVI ст., надзвычай рэдка наведвалі сваю галоўную кафедру.

У канцы XII - пачатку XIII ст. Галіцка-Валынская Русь стала першым асноўным пераемнікам аб'яднальных палітычных традыцый Кіеўскай Русі. Новаствораная вялізная дзяржава, што прасціралася ад Дуная да Дняпра, пачала прэтэндаваць на землі суседніх княстваў, у тым ліку - Заходняй Беларусі, пазней не зусім дакладна акрэсленыя ў крыніцах як землі Чорнай Русі. Шырокім планам галіцка-валынскіх князёў перашкаджалі ўнутраная нестабільнасць, канфлікты з Польшчай, Венгрыяй і асабліва з Літвой і Наваградскім княствам за гегемонію ў Заходняй Русі. Немалыя знешнепалітычныя магчымасці Галіцка-Валынскай Русі былі падарваны мангола-татарскімі нашэсцямі і адраділіся толькі ў сярэдзіне XIII ст. пры князю Даніле Раманавічу.

Другім значным аб'яднальным арэалам у першай палове XIII ст. з'явіліся полацка-віцебскія і смаленскія землі. Сталыя палітычныя і гандлёва-гаспадарчыя стасункі даўно звязвалі полацкія і віцебскія землі са Смаленскім княствам, якое размяшчалася на старажытным шляху "з варагаў у грэкі" і пасрэднічала ў гандлёвых зносінах з Прыбалтыкай, наўгародска-пскоўскімі і маскоўскімі землямі. Узвышэнне Смаленскага княства прасочваецца з другога дзесяцігоддзя XIII ст., калі ў Кіеве зацвердзіўся смаленскі князь з роду Манамахавічаў, а іншыя прадстаўнікі дынастыі ў 1219 г. селі ў Смаленску, Оўручы, замацаваліся ў Галіцкай зямлі. Смаленскі князь Мсціслаў Давыдавіч памёр у 1230 г. У 1232-1238 гг. на смаленскім прастоле сядзеў Святаслаў Мсціславіч, які дамогся сталіцы пры падтрымцы палачан, дзе, верагодна, да гэтага ён княжыў.

Смаленскія князі час ад часу займалі полацкі прастол, але доўга на ім не затрымліваліся. Мангола-татарскае нашэсце абмінула Смаленскую зямлю. Звесткі пра гэта сустракаюцца толькі ў Жіціі Мяркурыя Смаленскага і хутчэй за ўсё маюць легендарны характар.

Паўднёва-ўсходнім суседам Беларусі і паўднёвым - Смаленшчыны была Чарнігаўская зямля, уладанні якой распасціраліся да Тмутаракані і ўключалі нямала буйных гарадоў Русі - ад Ноўгарад-Северска да Курска. Як і іншыя землі Русі, Чарнігаўшчына таксама мела свой удзельны перыяд. Вялікім чарнігаўскім князям дзякуючы пагадненню 1190 г. і рашэнню княскага з'езда 1226 г. удалося захаваць сваё сеньёральнае становішча ва ўсёй Чарнігаўшчыне. Чарнігаўскія Ольгавічы небеспаспяхова змагаліся з Манамахавічамі за Кіеў, прэтэндавалі на галіцкую спадчыну, а ў 1239 г., карыстаючыся наездам літоўцаў на Смаленшчыну, занялі стольны горад. Не захавалася звестак аб колькі-небудзь прыкметных сувязях Чарнігаўшчыны з блізім Турава-Пінскім княствам, апрача, мабыць, гандлёвых. Чарнігаўшчына на Русі была вядома сваім шырокім гандлёвым прадпрымальніцтвам. У 1234-1238 гг. чарнігаўскі князь Міхайла Усеваладавіч і яго сын Расціслаў захапілі Галіч. Пасля вяртання Данілы Раманавіча ў Галіч Расціслаў Міхайлавіч збег у Венгрыю. У 20-30-х гг. валынска-літоўскія адносіны былі пераважна саюзніцкімі.

Рэдкія захаваныя крыніцы, на жаль, мала што канкрэтна гавораць пра ўзаемадзеянне ўнутрыпалітычных, сацыяльных і гаспадарчых працэсаў у арэале беларуска-літоўскіх зямель. Развіццё гаспадаркі давала насельніцтву Беларусі магчымасць няблага існаваць без пастаянных грабежніцкіх набегаў на памежныя землі ці ва ўсякім разе пры значна меншай знешняй ваенна-палітычнай актыўнасці. Зусім іншы працэс назіраўся на землях суседняй Літвы, для якой ваенныя здабыткі (спачатку без далёкіх палітычных мэт) заставаліся істотнай умовай выжывання.

Тэма 6. Барацьба з крыжацкай агрэсіяй і нашэсцем мангола-татараў

1. Знешнепалітычнае становішча беларускіх зямель у пачатку XIII ст.
2. Напад нямецкіх феадалаў на Усходнюю Прыбалтыку і Полацкую зямлю.
3. Роля насельніцтва беларускіх зямель у стрымліванні нямецкага прасоўвання на ўсход у XIII ст.
4. Роля беларускага народа ў барацьбе з мангола-татарамі.

XIII-е стагоддзе ў гісторыі Беларусі – не толькі перыяд феадальнай раздробленасці, але і час, калі на долю усходніх славяў выпалі вялікія выпрабаванні. У той ці іншай ступені закранулі яны і лёс жыхароў тагачаснай Беларусі. Насельніцтва беларускіх зямель вымушана было бараніцца ад пагрозы адразу з двух бакоў – ад татара-мангольскай навалы з усходу і крыжацкай агрэсіі з поўначы.

У адрозненне ад зямель Беларусі, якія да XIII ст. прайшлі некалькі стады дзяржаўна-палітычнага развіцця, Літва яшчэ толькі стаяла на парозе сваёй дзяржаўнасці. Яе ваенная дзейнасць, сістэматычныя набегі на суседнія і больш далёкія землі (як і абарона ўласнай тэрыторыі), былі жыццёвай неабходнасцю. Гэта дазваляла не адчуваць недахопу вытворчых сіл і замаруджвала іх эвалюцыю. Частае адцягненне сталага мужчынскага насельніцтва ад хатніх спраў (не кажучы ўжо пра людскія страты) далёка не заўсёды кампенсавалася трафеемі. Існаваў, праўда, іншы бок ваеннай актыўнасці. Для дасягнення сваіх мэт Літва нярэдка павінна была аб'ядноўваць намаганні некалькіх родаплемянных супольнасцей, заможных і ўплывовых князёў (кунігасаў), што спрыяла зараджэнню цэнтралізацыі на гэтай яшчэ дадзяржаўнай стады. Наколькі ваенныя поспехі маглі апыраджваць грамадскае і гаспадарчае развіццё краіны, сведчыць вопыт Жамойці, якая без дадатковай дапамогі нанесла некалькі моцных паражэнняў войску Тэўтонскага ордэна. Між тым яна заўсёды адставала ад другога рэгіёна Літвы, Аўкштайціі, па развіцці сацыяльных працэсаў, фарміраванні зямельнай уласнасці, колькасці гарадоў і насельніцтва і інш.

Фарміраванне літоўскай канфедэрацыі ў першай палове XIII ст. і яе пераход да новых палітычных адносін з суседнімі землямі, верагодна, спрыялі развіццю сустрэчных аб'яднальных тэндэнцый. На адносін з Літвой уплывалі шматвекавое сумеснае жыццё заходнерускага і балцкага этнасаў, міграцыйныя працэсы, каланізацыя значнай часткі літоўскага абшару продкамі беларусаў. Невыпадкова ў Вільні і Троках і полацкіх калоніях у Герцыке і Кукейносе з даўніх часоў існавалі праваслаўныя цэрквы. Царква, як вядома, ішла поруч з пасяленцамі. Націск з паўночнага захаду і поўдня ўмацоўвала супольнасць літоўска-беларускіх зямель, якая яшчэ толькі ўсталёўвалася. Для беларускага насельніцтва пагроза мангольскага нашэсця ў 30-50-х гг. XIII ст. стала асноўнай у вызначэнні

адносін з Літвой. Пра яго магчымых драматычных вынікі сведчылі шматлікія бежанцы з Кіеўшчыны і Усходняй Русі і непасрэдны палітычны вопыт першых сутыкненняў з Ардой. Для Літвы ўсё больш актуальнай станавілася пагроза нямецкай экспансіі, неабходнасць аб'яднання ўласных зямель, нармалізацыя і ўмацаванне адносін з беларускімі княствамі як найбольш блізкімі і рэальнымі яе саюзнікамі.

Мангола-татарскае нашэсце 30-50-х гг. XIII ст. падарвала і ў лепшым выпадку перафарміравала палітычныя і гаспадарчыя сувязі Беларусі з усходнімі і паўднёвымі княствамі Русі, павялічыла значэнне заходняга вектара. Унутры літоўска-беларускага арэала гэта вяло да ўзмацнення літоўска-беларускай супольнасці і захавання патэнцыяла да яе далейшага тэрытарыяльнага пашырэння.

У пачатку XIII стагоддзя у Цэнтральнай Азіі склалася моцная Мангольская дзяржава. У 40-я гады пачаўся яе паход на захад. Першымі сярод усходніх славян пад удар мангола-татарскага нашэсця трапілі старажытнарускія княствы. У 1240 годзе быў захоплены Кіеў, потым орды заваёўнікаў накіраваліся на Галіцка-Валынскую зямлю. Сярод беларускіх гарадоў, што былі зруйнаваны манголамі, можна назваць гарады поўдня Беларусі – Гомель, Бярэсце, Мазыр і Тураў. Вядома паданне, змешчанае у беларуска-літоўскіх летапісах, што непадалёку ад Мінска, каля горада Крутагор'е адбылася бітва, ў якой войскі Міндоўга разграмілі войскі хана Койдана. Ад таго часу гэта мястэчка стала называцца Койданава (сучасны – Дзяржынск). Аднак больш дакладных звестак, акрамя летапісаў, гэтай падзеі не знойдзена.

Аднак мангольская навала 1238 – 1241 гадоў не закранула большасць тэрыторыі Беларусі. Не зведала мангола-татарскага нашэсця Полацкая земля.

У далейшыя гады – (татара-мангольскае іга праснавала на старажытнарускіх княства больш за 200 год) – набегі мангола-татарскіх войскаў на беларускія землі мелі эпизадычны характар. Яны адбыліся ў 1258, 1259, 1275 і 1287 гады.

У гэтых паходах мангола-татары рабавалі маёмасць, спальвалі гарады, зводзілі людзей у палон. Але накласці пастаянную даніну, усталяваць пастаянны кантроль на мясцовымі княствамі праз выдачу “ярлыкоў”, як гэта было у рускіх землях, на Беларусі татары-манголы не змаглі.

Татара-мангольскае іга на тэрыторыі Беларусі не было усталявана. Але пагроза такой небяспекі пастаянна працягва існаваць, падштурхоўвала да пошукаў шляхоў ёй супрацьстаяць.

Не меншая небяспека склалася у тыя ж гады з паўночнага захаду. Асабліва яна датычылася Полацкай зямлі.

У 1201 годзе з дазволу полацкага князя Уладзіміра ў вусці р. Дзвіны немецкім крыжыцкім ордэнам была пабудавана крэпасць Рыга., а у 1202 утварыўся ордэн мечаносцаў. Мэтай яго была хрысціянізацыя

мясцовага насельніцтва (дарэчы – таму і полацкі князь не быў супраць), а на самой справе – заваёва Ніжнядзвінскіх полацкіх зямель. У выніку полацкае княства страчвала выхад да Балтыйскага мора і адпаведна да ўсёй Еўропы.

Таму ўжо ў 1203 годзе адбылася першая сутычка полацкага войска з крыжакамі, але яна завершылася неудала. Лівы ад гэтага часу пачалі плаціць даніну ужо не Полацку, а Ордэну.

У наступныя гады Ордэн мечаносцаў, які з 1237 г. называўся Лівонскім, узяў пад свой кантроль землі латгалаў і ліваў па ніжнім цячэнні Дзвіны, былі захоплены полацкія гарады Кукейнас (1208) і Герцыке (1209), у 1224 г. імі быў заняты эстонскі горад Тарту (Юр'еў).

Крыжацкая пагроза прымушала ісці на ваенны саюз Полацка з Ноўгарадам і Полацка з Літвой. Дачка полацкаі-віцебскага князя Брачыслава — Параскева стала жонкай Аляксандра Яраславіча наўгародскага (Неўскага) у 1239 г. Але пераможныя бітвы з крыжакамі на р. Нява ў 1240 г. і Чудскім возеры ў 1242 г., у якіх прымалі удзел і полацкія дружыны, карэнным чынам сітуацыю не змянілі. Полацкая зямля паступова губляла сваю магутнасць і былую веліч.

У такіх абставінах палачане і пайшлі на саюз з землямі Верхняга Панямоння, сталіцай якіх быў Наваградак, праз запрашэнне на сваё княжанне літоўскіх князёў. У канцы 50 — пачатку 60-х гг. XIII ст. на полацкім княжанні з'яўляецца першы літоўскі князь Таўцівіл. Пачынаецца перыяд існавання Полаччыны ў саюзе з Літвой ў новай дзяржаве — Вялікім Княстве Літоўскім.

Тэма 7. Рэлігія і культура беларускіх зямель у IX – першай палове XIII ст.

1. Язычніцкія вераванні.
2. З’яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях.
3. Роля царквы у грамадскім жыцці.
4. Жыццё і дзейнасць рэлігійна-асветніцкіх дзеячоў. Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч.
5. Манументальнае і абарончае дойлідства.
6. Жывапіс, кніжкая графіка, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.

Важнейшай новай рысаў грамадскага жыцця ў сярэднявечча на тэрыторыі Беларусі стала з’яўленне хрысціянскай царквы.

Царква ў перыяд сярэднявечча – гэта арганізацыя духавенства і веруючых, якая пачынае адыгрываць значную ролю ў жыцці грамадства, была цесна звязана з дзяржаўнай уладай, мела сваю унутраную арганізацыю, аказала вызначальны ўплыў на стан і развіццё культуры і духоўнага жыцця.

Распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях пачынаецца з канца X-га стагоддзя.

Першыя славянскія супольнасці, якія жылі тут – крывічы, дрэгавічы, радзімічы, балты і іншыя былі паводле сваіх вераванняў і культу язычнікамі (ці паганцамі. Тэрмін утвораны ад лацінскага слова “паганус” – язычнік). Язычніцкі перыяд у нашай гісторыі вымяраецца тысячагоддзямі і з’яўляецца самым працяглым па часе. Язычніцтву Беларусі, як і іншых краін, характэрна шматбожжа. Усе яны пакланяліся праявам навальнага асяродзя, якія атаясамліваліся з адпаведнымі багамі: Сварог – бог неба і нябеснага агню, Дажбог – бог сонечнага святла, Перун – бог грому, маланкі і дажжу, Хорс – бог Сонца, Волас (Велес) – бог жывёлагадоўлі і інш. Менавіта ад іх залежала жыццё чалавека.

Аднак на мяжы першага тысячагоддзя язычніцкія вераванні паступова змяняюцца монатэістычнымі вераваннямі. Прынцыпова новым было тое, што замест шматбожжа з’яўляецца вераванне ў сілу аднаго бога, што афармляецца ў выглядзе адпаведнай рэлігіі. (язычніцтва – не рэлігія, а вераванні. Рэлігія – стройная сістэма поглядаў). Узнікненне рэлігіі, веры у аднаго бога, было звязана з этапам узнікнення і умацавання монаэтнічных дзяржаў, неабходнасцю падмацаваць існаванне адзінства улады на зямле (у дзяржаве, княстве) як і адзінства на небе. (Бог – на небе, Князь – на зямле).

У канцы X ст. і на тэрыторыю сучаснай Беларусі пачынае пранікаць адна з буйнейшых рэлігій – хрысціянства, прычым у абодвух яе формах – і праваслаў’е, і каталіцызм. Трывалыя сувязі ўсходніх славян з Візантыяй спрыялі прыняццю пераважна праваслаўных абрадаў, і да сама Візантыйская царква разглядала усходнеславянскія княствы як рэгіён

свайго уплыву. Носьбітамі хрысцыянства каталіцкага абраду на беларускіх землях былі крыжацкія ордэны, сувязі з прадстаўнікамі каталіцкай скандынавіі і Польшчы.

Прамых звестак пра хрышчэнне Беларусі няма. У нас не было такіх падзей, як у Кіеве ў 988 годзе і у Ноўгарадзе (публічнае знішчэнне язычніцкіх багоў, прымусовае прывядзенне кіеўлян на Дняпро з мэтай хрышчэння, крывавая бойка у Ноўгарадзе).

Распаўсюджанне хрысцыянства у полацкай і тураўскай землях пачыналася з прыняцця веры прадстаўнікамі вышэйшай значы – князямі, членамі іх сямей, асобамі з акружэннем князямі іншымі прадстаўнікамі улады. Паступова пашыралася кола вернікаў сярод іншых плыняў насельніцтва, перш за усе гарадскога. Аднак у сельскай мясцовасці працэс хрысцыянізацыі ішоў вельмі марудна, павольна, паступова выцясняючы язычніцтва. На нашай тэрыторыі у перыяд распаўсюджання хрысцыянства амаль не было праяў жорсткасці у барацьбе з язычніцтвам, як гэта было у некаторых краснах. Хрысцыянства на Беларусі больш памяркоўна ставілася да захавання у насельніцтва, асабліва сярод сялянства, язычніцкіх звычаяў. Каб не даводзіць справу да абвастрэння сітуацыі, праваслаўная царква нават была вымушана успрыняць некаторыя язычніцкія рытуалы, святы, традыцыі.

Спрыяла распаўсюджанню новай рэлігіі раздача зямель прадстаўнікам царквы, будаўніцтва манументальных культавых збудаванняў, утварэнне царкоўнай структуры.

З прыходам новай рэлігіі паўсюдна ў гарадах, пры княжацкіх замках у XII стагоддзі узнікаюць культавыя збудаванні хрысціянства. Ужо ў канцы IX ст. у Полацку была пабудавана першая царква імя Багародзіцы. У гэтую царкву ў XI ст. былі перанесены мошчы невядомых святых. У сярэдзіне XI стагоддзя быў пабудаваны вялікі саборны храм – Сафія. Такія ж існавалі ў Кіеве і Ноўгарадзе. Полацкая Сафія з’яўлялася яскравым увасабленнем ідэі магутнасці, адзінства і непадуладнасці. У XII стагоддзі ў Полацку было не менш 10 культавых манументальных збудаванняў, тры манастыры. Да сённяшняга часу захавалася Спаская царква Ефрасіннеўскага манастыра. Выдатныя храмы хрысціянства таго часу былі пабудаваны ў Гародне (3 царквы, сярод іх – Барысаглебская (каложская) царква), ў Тураве, Віцебску, Менску, Наваградку, Ваўкавыску, Пінску і інш. гарадах.

Разам з тым, у XI – XIII стст. працягвалі існаваць язычніцкія свяцілішчы, дзе людзі працягвалі пакланяцца язычніцкім багам. Гэтую з’яву гісторыкі і называюць “дваверства”. Яна адлюстроўвала складаны шлях хрысціянства сярод славянскага насельніцтва.

XIII ст. пакінула вельмі мала помнікаў мураванага дойлідства. Усе яны з’яўляюцца прыкладамі абарончай архітэктуры. Найбольш вядомы і добра захаваны – вежа ў Камянцы. У Наваградку ў канцы XIII ст. была ўзведзена абарончая вежа, якая пазней уключана ў сістэму ўмацаванняў

наваградскага замка. Будаўнічыя матэрыялы і тэхніка архітэктурных форм сведчаць аб рамана-гатычным вобліку помнікаў. Плінфа замяняецца вялікапамернай брусковай цэглай, сцены зроблены ў вендскай сістэме муроўкі, ускладняецца канструкцыя скляпенняў, яны становяцца нервюрнымі. Ужо ў другой палове XIII ст. мураваная архітэктура Беларусі набывае цалкам раманскі выгляд.

Мастацтва Беларусі IX – XIII стст. фарміравалася ва ўмовах поліэтнічнасці, функцыянавання шляху «з варагаў у грэкі», стварэння дзяржаўнасці, узнікнення гарадоў, пачатку выцяснення племянной свядомасці насельніцтва тэрытарыяльна-дзяржаўнай.

Сцены культавых збудаванняў упрыгожваліся фрэскамі (напр. полацкія Сафія і Спаса-Еўфрасінеўскі манастыр). У цэлым, развіццё манументальнага жывапісу XI – XII стст. на беларускіх землях адыбвалася ў рэчышчы візантыйскага стылю і паводле візантыйскіх канонаў. Можна казаць пра непасрэдны ўплыў канстанцінопальскай і правінцыяльных школ. Даследчыкі адзначаюць таксама сляды раманскай стылістыкі.

Са з’яўленнем кнігапісання ўзнікла і кніжная графіка. Яна таксама развівалася ў рэчышчы візантыйскага мастацтва. Жывапіснае аздабленне старажытных рукапісаў выяўлялася ў афармленні ініцыялаў, заставак і канцовак, у мініяцюрах. У адрозненне ад фрэсак, умовы захоўвання кніжных мініячюр былі значна лепшымі, а таму яны захавалі свежасць і чысціню сваіх фарбаў. Развіццё мастацкага афармлення кніг ішло па лініі ўскладнення, узбагачэння дэкаратыўнасці. У аздабленні рукапісаў выкарыстаны нескладаныя геаметрычныя, раслінныя і тэраталагічныя элементы. Прыклады – Тураўскае евангелле XI ст., а таксама Мсціслаўскае, Юр’еўскае і Архангельскае евангеллі XII ст.

Утварыўшаяся хрысціянская царква мела сваю унутраную структуру – цэнтралізаванае кіраванне, пэўную іерархію. Наогул, у грамадстве з’явілася новая сацыяльная група – прафесійныя служыцелі культуры (клір) – духавенства.

На чале царквы на Русі стаяў мітрапаліт, які прызначаўся візантыйскім партыярхам. Паводле правіл візантыйскай царквы, царкоўная структура павінна была адпавядаць структуры свецкай улады. Таму у канцы X – пачатку XI стагоддзяў пачалі стварацца царкоўныя акругі – епархіі (епіскапіі). Яны тэрытарыяльна ад’ядноўвалі веруючых, межы епархій саўпадалі з межамі княстваў ці земляў, у некаторых выпадках аб’ядноўвалі некалькі іх. Начале епархій стаялі епіскапы, якія прызначаліся кіеўскім метрапалітам, але пры гэтым кандыдатура ўзгаднялася з мясцовым князем, а затым, верагодна, як гэта было у Полацкай зямлі, павінна была зацверджана Вечам.

Гісторыкі прыйшлі да высновы, што прыблізна ў 992 годзе была створана Полацкая епархія. У 1005 годзе была заснавана епархія у Тураве, вядома і прозвішча першага епіскапа – Фама. У далейшым тураўскімі

епіскапамі былі – Ігнацій (1137 г.), Іакім (1144 г.), Кірыл (каля 1169 г.. найбольш вядомы – Кірыла Тураўскі), Лаўрэнцый (1182 г.).

Епіскап быў у сваёй епархіі вышэйшым прадстаўніком царквы. Яму належала права пропаведзі і нагляду за казаньнямі святароў. Ён меў права рыхтаваць усе богаслужэбныя акты, назначаць святароў. Епіскап быў галоўным начальнікам усіх царкоўных устаноў і ўсяго духавенства яго епархіі. Таксама ён меў права суда над царкоўнікамі па усіх грамадзянскіх і крымінальных справах і часткова права суда над вернікамі (міранамі).

Ніжняў царкоўнай ячэйкай быў прыход, цэнтрам якога з’яўлялася царкоўная пабудова ў горадзе ці на вёсцы. Цэрквы будаваліся на сродкі епіскапаў, князёў ці іншых багатых людзей (баяр, купцоў). Саборы, цэрквы і манастыры сталі самымі велічнымі і прыгожымі будынкамі.

Царква мела значныя матэрыяльныя сродкі. Па-першае, яны складаліся з часткі феадальнай ренты – князі перадавалі царкве дзесяціну (дзесятую частку) ад даніны, якую ён збіраў у розных формах. Па-другое, на карысьць царквы ішлі сродкі ад судовых спраў, якія разглядаліся епіскапскім судом (сямейныя і шлюбныя справы). Па-трэцяе, паступова епархіі атрымлівалі ва ўвалоданне землі, а таксама і сялян, даходы ад якіх ішлі епархіі.

Такім чынам, з увядзеннем хрысціянства на беларускіх землях узнікла узнікла асобная ветвь улады – царква, якая стала неад’емнай часткай сярэднявечнага грамадства. Вера ў адзінага бога Ісуса Хрыста, якую прынесла і ўпарта распаўсюджвала хрысціянства, адпавядала адзінаўладдзю князя ў дзяржаве. Хрысціянскае веравучэнне сцвярджала, што ўсякая ўлада ад Бога, а ўсё, што ад бога, з’яўляецца свяшчэнным і нязменным. Нездарма таму прыняцце хрысціянства супала па часе з усталяваннем дзяржаўнасці у беларускіх землях, было важным інструментам гэтага працэса.

Таму духавенства падтрымлівала свецкую уладу, адстойвала і садзейнічала распаўсюджанню ідэі моцнай княжэцкай ўлады ў дзяржаве, была ёй апорай. З свайго боку, свецкая ўлада была зацікаўлена ў існаванні царквы, падтрымлівала яе матэрыяльна. У сярэднявеччы на Беларусі царква валодала вялікімі палітычнымі правамі, мела велізарныя матэрыяльныя сродкі.

Разам з тым, прыняцце хрысціянства аказала моцны ўплыў на духоўнае жыццё грамадства. Паступова сфарміравалася саслоўе духавенства, якое склалі ў той час самыя адукаваныя і ўплывовыя людзі. Аб уплыве хрысціянства на развіццё адукацыі, літаратуры, мастацтва, архітэктуры мы будзем гаварыць далей. Хрысціянства з яго заповедзямі становіцца ўплывала і на маральны стан грамадства (зніклі такія звычаі паганства, як ахвярапрынашэнне, многажонства, кроўная помста і інш.).

Ацэньваючы значэнне прыняцця хрысціянства, ёсць падставы сцвярджаць, што прыход на змену язычніцтву новай хрысціянскай рэлігіі

быў гістарычны абумоўлены палітычнымі і сацыяльна-эканамічнымі працэсамі, ў цэлым садзейнічаў прагрэсіўнаму развіццю грамадства, меў самыя розныя вынікі.

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэмы семінарскіх заняткаў

Тэма 1.1 Уводзіны ў дысцыпліну «Гісторыя Беларусі (старажытны час – першая палова XIII ст.)». Першапачатковае засяленне. Насельніцтва каменнага веку

План

1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду.
2. Перыядызацыя першабытнай гісторыі.
3. Пачатак засялення людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі.
4. Перыядызацыя каменнага веку.
5. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце).
6. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі.
7. Насельніцтва Беларусі ў познім каменным веку (неаліце).

Літаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.

2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации: учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск: Выш. шк., 2016. – 398 с.

3. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1 / Рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БелЭн, 2009. — 496 с.

4. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2 / Рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БелЭн, 2011. — 464 с.

Тэма 1.2 Насельніцтва тэрыторыі Беларусі ў эпоху бронзы і раннім жалезным веку

1. Агульная характарыстыка бронзавага веку.
2. Гаспадарка бронзавага веку.
3. Насельніцтва перыяду бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі. Агульная характарыстыка жалезнага веку.
4. Гаспадарка ў жалезным веку.
5. Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі.
6. Бацькоўскі род як форма сацыяльнай арганізацыі грамадства.
7. Археалагічныя культуры плямён бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі.
8. Матэрыяльная і духоўная культура плямён бронзавага і жалезнага вякоў.

Літаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации: учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск: Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1 / Рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БелЭн, 2009. — 496 с.
4. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2 / Рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БелЭн, 2011. — 464 с.

Тэма 1.3 Культура, побыт і звычай старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі

1. Сувязь дзейнасці старажытнага чалавека з кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі.
2. Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі Беларусі.
3. Узнікненне вераванняў старажытных людзей.
4. Разнастайнасць паганства.
5. Культура старажытных людзей каменнага веку.

Літаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации: учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск: Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. История белорусской государственности. В 5 т. Т. 1: Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.]; отв. ред. тома: О. Н. Левко, В. Ф. Голубев; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск: Беларуская навука, 2018. – 598 с.
4. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. — Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. – 412 с.

Тэма 2.2 Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.

1. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі.
2. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы.
3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў.
4. Сельская гаспадарка у IX – XIII ст.

5. Узнікненне і развіццё гарадоў.
6. Промыслы і гандаль ў IX – XIII ст.
7. Развіццё феадалізму і сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства. Формы феадальнай эксплуатацыі сялян.

Літаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации : учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск : Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. История белорусской государственности. В 5 т. Т. 1 : Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред. тома: О. Н. Левко, В. Ф. Голубев ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларуская навука, 2018. – 598 с.
4. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. — Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. – 412 с.

Тэма 2.3 Полацкае княства ў X – першай палове XIII ст.

1. Гісторыя і развіццё Полацкай зямлі.
2. Полацкая княская дынастыя.
3. Грамадска-палітычны лад Полацкага княства.
4. Распад на ўдзельныя княствы.

Літаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации : учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск : Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. История белорусской государственности. В 5 т. Т. 1 : Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред. тома: О. Н. Левко, В. Ф. Голубев ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларуская навука, 2018. – 598 с.
4. Ермаловіч, М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды / М. Ермаловіч. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1990. — 366 с.

Тэма 2.4 Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння

2. Беларускія княствы і гарады ў Пасожжы і Панямонні.
2. Утварэнне Тураўскага княства. Княжанне Святаполка Уладзіміравіча.

3. Узаемаадносiны Турава з Кiевам.
4. Паступовае ўзышэнне Пiнска.
5. Феадальная раздробленасць на беларускiх землях ў XII – XIII стст.
6. Перадумовы утварэння беларуска-лiтоўскай дзяржавы.

Лiтаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации : учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск : Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. Ковкель, И.И. История Беларуси: с древнейших времен до нашего времени / И.И. Ковкель, Э.С. Ярмусик. – Минск : Аверсэв, 2008. – 621 с.
4. Беларускiя летапiсы i хронiкi / Уклад. У.Арлова. – Мiнск: Беларуская навука, 1997. – 430 с.

Тэма 2.5 Барацьба з крывяжаккай агрэсiяй i нашэццем мангола-татараў.

1. Знешнепалiтычнае становiшча беларускiх зямель у пачатку XIII ст.
2. Напад нямецкiх феадалаў на Усходнюю Прыбалтыку i Полацкую зямлю.
3. Роля насельнiцтва беларускiх зямель у стрымлiванні нямецкага прасоўвання на ўсход у XIII ст.
4. Роля беларускага народа ў барацьбе з мангола-татарами.

Лiтаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации : учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск : Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. История белорусской государственности. В 5 т. Т. 1 : Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред. тома: О. Н. Левко, В. Ф. Голубев ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларуская навука, 2018. – 598 с.
4. Нагаев, А.С. Практикум по истории СССР с древнейших времен до конца XVII в.: учеб. пособие для студентов-заочников 1 курса ист.фак. пед. ин-тов / А.С. Нагаев, В.Н. Огнев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1991. – 191 с.

Тэма 2.6 Рэлігія i культура на беларускiх землях у IX – першай палове XIII ст.

1. Язычніцкія вераванні.
2. З’яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях.
3. Роля царквы у грамадскім жыцці.
4. Жыццё і дзейнасць рэлігійна-асветніцкіх дзеячоў. Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч.
5. Манументальнае і абарончае дойлідства.
6. Жывапіс, кніжкая графіка, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.

Літаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации : учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск : Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. Гісторыя Беларусі [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://elib.psu.by:8080/handle/123456789/9118>.
4. Вялікі гістарычны атлас Беларусі: У 3 тамах. Т. 1. – Мінск : Белкартаграфія, 2009. – 244 с.

**Пералік заданняў і кантрольных мерапрыемстваў кіруемай
самастойнай работы студэнтаў**

Тэма: Балты і славяне ў VI – VIII стст. (2 гадзіны - лекцыя)

Першы модуль

Скласці канспект па тэме: “Этнічныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў VI – VIII стст.” на падставе зместу лекцый, вучэбнай літаратуры і інтэрнэт-рэсурсаў.

Другі модуль

Скласці табліцы: “Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі”, “Крывічы, дрыгавічы і радзімічы”.

Трэці модуль

Падрыхтаваць даклады па тэме: “Ваенная дэмакратыя і зараджэнне дзяржаўнасці ў славян”.

**Тэма: Рэлігія і культура на беларускіх землях у IX – першай палове
XIII ст. (2 гадзіны – семінар)**

Першы модуль

Скласці канспект па тэмах: “Язычніцкія вераванні.” “З’яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях.” на падставе зместу лекцый, вучэбнай літаратуры і інтэрнэт-рэсурсаў.

Другі модуль

Падрыхтаваць даклады-прэзентацыі: “Жыццё і дзейнасць рэлігійна-асветніцкіх дзеячоў. Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч”.

Трэці модуль

Падрыхтаваць творчыя праекты па групавых заданнях на тэмы: “Манументальнае і абарончае дойлідства”, “Жывапіс, кніжкая графіка, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.

Патрабаванні да выканання самастойнай работы студэнтаў

№ п/п	Назва тэмы, раздзела	Колькасць гадзін на СРС	Заданне	Форма выканання
1.	Уводзіны ў дысцыпліну “Гісторыя Беларусі (старажытны час – першая палова XIII ст.)”. Першапачатковае засяленне. Насельніцтва каменнага веку	4	Складзі апорны канспект па пытаннях: 1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду. 2. Перыядызацыя першабытнай гісторыі. 3. Пачатак засялення людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі. 4. Перыядызацыя каменнага веку. 5. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце). 6. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі. 7. Насельніцтва Беларусі ў познім каменным веку (неаліце).	Праверка канспектаў
2.	Насельніцтва тэрыторыі Беларусі ў эпоху бронзы і раннім жалезным	10	Напісаць эсэ па тэме (на выбар): 1. Гаспадарка бронзавага веку. 2. Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі. 3. Археалагічныя культуры плямён бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі. 4. Матэрыяльная і духоўная культура плямён бронзавага і жалезнага вякоў.	Дыскусія па тэмам эсэ

3.	Культура, побыт і звычаі старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі	6	Сфарміраваць інфармацыйныя блокі: 1. “Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі Беларусі”. 2. “Узнікненне вераванняў старажытных людзей”. 3. “Культура старажытных людзей каменнага веку”.	Праверка і аналіз канспектаў
4.	Балты і славяне ў VI – VIII стст.	6	Скласці табліцы: 1. Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі. 2. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы.	Тэсціраванне
5.	Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.	10	Напісаць эсэ па тэме (на выбар): 1. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў. 2. Сельская гаспадарка у IX – XIII ст. 3. Узнікненне і развіццё гарадоў.	Дыскусія па тэмам эсэ
6.	Полацкае княства ў X – першай палове XIII ст.	4	Падрыхтаваць прэзентацыі: 1. Гісторыя і развіццё Полацкай зямлі. 2. Полацкая княская дынастыя.	Аналіз прэзентацый
7.	Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння	8	Скласці канспект: 1. Беларускія княствы і гарады ў Пасожжы і Панямонні. 2. Утварэнне Тураўскага княства. Княжанне Святаполка Уладзіміравіча. 3. Узаемаадносіны Турава з Кіевам. 4. Паступовае ўзышэнне Пінска. 5. Феадальная раздробленасць на беларускіх землях ў XII – XIII стст.	Аналіз канспектаў

			6. Перадумовы утварэння беларуска-літоўскай дзяржавы.	
8.	Барацьба з крыжацкай агрэсіяй і нашэсцем мангола-татараў.	4	Сфарміраваць інфармацыйныя блокі: 1. Знешнепалітычнае становішча беларускіх зямель у пачатку XIII ст. 2. Напад нямецкіх феадалаў на Усходнюю Прыбалтыку і Полацкую зямлю. 3. Роля насельніцтва беларускіх зямель у стрымліванні нямецкага прасоўвання на ўсход у XIII ст. 4. Роля беларускага народа ў барацьбе з мангола-татарамі.	Аналіз і праверка канспектаў
9.	Рэлігія і культура на беларускіх землях у IX – першай палове XIII ст.	8	Скласці ментальную карту: 1. Язычніцкія вераванні. 2. З’яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях. 3. Роля царквы у грамадскім жыцці. 4. Жыццё і дзейнасць рэлігійна-асветніцкіх дзеячоў. Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч. 5. Манументальнае і абарончае дойлідства. 6. Жывапіс, кніжкая графіка, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.	Прэзентацыя ментальных карт
	Усяго:	60		

РАЗДЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

Прыкладны спіс пытанняў да заліку

1. Прадмет вывучэння гісторыі Беларусі.
2. Агульная гістарыяграфія гісторыі Беларусі.
3. Фармацыйны падыход да вывучэння гісторыі.
4. Перыядызацыя каменнага веку ў гісторыі чалавецтва.
5. З'яўленне вытворчых форм гаспадаркі ў перыяд неаліта.
6. Гісторыя як навука, яе метады і прынцыпы.
7. Перыядызацыя ў вывучэнні першабытнага грамадства
8. Позні палеаліт на тэрыторыі Беларусі.
9. Этнічны склад насельніцтва Беларусі перыяду бронзавага веку.
10. Перыядызацыя гісторыі Беларусі.
11. Цывілізацыйны падыход да вывучэння гісторыі.
12. Насельніцтва Беларусі ў познім каменным веку (неаліце).
13. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду.
14. Археалагічная перыядызацыя перыяду першабытнага грамадства.
15. Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі Беларусі.
16. Ранні і сярэдні палеаліт на тэрыторыі Беларусі.
17. Гаспадарка і сацыяльныя адносіны ў перыяд мезаліта.
18. Прылады працы і гаспадарчыя заняткі людзей ў познім палеаліце.
19. Археалагічныя культуры плямён мезаліта на тэрыторыі Беларусі.
20. Уплыў кліматычных умоў на засяленне людзьмі тэрыторыі Беларусі.
21. Характарыстыка бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі.
22. Культурны плямён насельніцтва Беларусі бронзавага веку.
23. Гаспадарчае жыццё насельніцтва Беларусі перыяду бронзавага веку.
24. Вытворчыя формы гаспадаркі ў перыяд жалезнага веку.
25. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі.
26. Змены ў гаспадарчым жыцці насельніцтва Беларусі ў перыяд неаліта.
27. Сацыяльныя адносіны насельніцтва Беларусі перыяду неаліта.
28. Культурны плямён насельніцтва Беларусі перыяду неаліта.
29. Агульная характарыстыка жалезнага веку на тэрыторыі Беларусі.
30. Авалоданне насельніцтвам Беларусі вырабам і апрацоўкай жалеза.
31. Прысвойваючыя формы гаспадаркі насельніцтва Беларусі жалезнага веку.
32. Побывт насельніцтва Беларусі перыяду жалезнага веку.
33. Абмен і гандаль насельніцтва Беларусі жалезнага веку.
34. Тураўскае княства ў IX – XII стагоддзях.
35. Беларускія землі ва ўмовах пагрозы татара-мангольскай і крыжацкай агрэсіі.
36. Узнікненне гарадоў на тэрыторыі Беларусі ў IX – XII стагоддзях.

37. Народная абрадовая творчасць насельніцтва Беларусі IX – XIII стагоддзяў.
38. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў другой палове I-га тысячагоддзя.
39. Полацкае княства ў IX – X стагоддзях.
40. Веча ў грамадскім жыцці на тэрыторыі Беларусі ў IX – XIII стагоддзях.
41. Сельская гаспадарка насельніцтва Беларусі IX – XII стагоддзяў.
42. Феадальнае і царкоўнае землеўладанне на тэрыторыі Беларусі ў IX – XIII стагоддзях.
43. З’яўленне славян на тэрыторыі Беларусі.
44. Манументальнае дойлідства Беларусі ў IX – XIII стагоддзях.
45. Плямёны дыгавічоў і радзімічаў на тэрыторыі Беларусі.
46. Гандаль беларускіх зямель перыяду IX – XIII стагоддзяў.
47. Полацкае княства ў XII – пачатку XIII стагоддзя.
48. Рамесная вытворчасць на тэрыторыі Беларусі ў IX – XIII стст.
49. З’яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях.
50. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі перыяду ранняга сярэднявечча.
51. Этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў жалезным веку.
52. Змены ў сацыяльных адносінах у перыяд жалезнага веку.
53. Тэорыі паходжання тэрміна “Белая Русь”.
54. Роля і месца царквы ў грамадскім жыцці на беларускіх землях у перыяд ранняга сярэднявечча.
55. Дэкаратыўна-прыкладнае мастацтва Беларусі перыяд у IX – XIII стагоддзяў.
56. Этнічныя змены насельніцтва Беларусі ў перыяд Вялікага перасялення народаў.
57. Славянскія плямёны крывічоў на тэрыторыі Беларусі.
58. З’яўленне пісьменства і яго помнікі на тэрыторыі Беларусі перыяду IX – XIII стагоддзяў.
59. Полацкае княства ў перыяд Ізяслава, Брачыслава і Усяслава Чарадзея.
60. Тураўскае княства ў XII – пачатку XIII стагоддзя.
61. Навуковыя канцэпцыі паходжання беларусаў.
62. Складванне і развіццё феадальных адносін на тэрыторыі Беларусі ў IX – XIII стагоддзях.
63. Крыніцы вывучэння гісторыі Беларусі перыяду ранняга сярэднявечча.
64. Манументальны жывапіс і кніжная графіка Беларусі IX – XIII стагоддзяў.

Метадычныя рэкамендацыі па арганізацыі і выкананні самастойнай работы студэнтаў па вучэбнай дысцыпліне «Гісторыя Беларусі (старажытны час – першая палова XIII ст.)»

Арганізацыя самастойнай работы

Для паспяховага выканання самастойнай работы студэнтаў неабходна планаванне і кантроль з боку выкладчыкаў. Аўдыторная самастойная работа выконваецца студэнтамі на лекцыях і семінарскіх занятках. Для гэтага выкладчык загадзя распрацоўвае і выбудоўвае сістэму самастойнай работы, улічваючы ўсе яе формы, мэты, ажыццяўляе адбор неабходнай інфармацыі і сродкі (метадычныя) камунікацыі, вызначае ролю студэнта ў гэтым працэсе і свой удзел у ім. Пытанні для самастойнай работы студэнтаў, якія прыведзены ў рабочай праграме дысцыпліны, прапануюцца выкладчыкамі напачатку вывучэння дысцыпліны. Студэнты маюць права дадаткова выбіраць тэмы, якія іх цікавяць, для самастойнай работы.

Віды самастойнай работы студэнтаў

<i>Рэпрадуктыўная самастойная работа</i>	Самастойнае чытанне, прагляд, канспектаванне вучэбнай літаратуры, запамінанне, пераказ, паўтарэнне вучэбнага матэрыялу і г. д.
<i>Пазнавальна-пошукавая самастойная работа</i>	Падрыхтоўка паведамленняў, дакладаў, выступленняў на семінарскіх і практычных занятках, падбор адпаведнай літаратуры, напісанне рэфератаў, курсавых, дыпломных работ і г. д.
<i>Творчая самастойная работа</i>	Удзел у навукова-даследчай рабоце, навуковых мерапрыемствах, выкананне творчых праектаў па індывідуальных і групавых заданнях і г. д.

Крытэрыі ацэнак вынікаў вучэбнай дзейнасці студэнта

Не залічана

Адсутнасць адказу або адмова ад адказу. Распазнанне аб'екта вывучэння, асобных тэрмінаў і фактаў, праявы імкнення пераадолець вучэбныя цяжкасці, праяўленне інтарэсу да вывучэння прадмета, адлічча вызначэнняў, структурных элементаў ведаў, праявы валявых намаганняў і матывацыя вучэння.

Залічана

Няпоўнае знанне праграмага матэрыялу на узроўні памяці, наяўнасць значных, але выпраўленых з дапамогай выкладчыка памылак, цяжкасці ў прымяненні спецыяльных і інтэлектуальных уменняў, імкненне да пераадолення цяжкасцей, праяўленне адказнасці, самакрытычнасці. Асваенне вучэбнага матэрыялу на рэпрадукцыйным узроўні і няпоўнае яго ўзнаўленне, наяўнасць памылак, якія можна выправіць пры дадатковых пытаннях. Усвядомленае ўзнаўленне праграмага матэрыялу, у тым ліку рознай ступені складанасці, з некаторымі памылкамі. Поўнае ўзнаўленне праграмага матэрыялу, у тым ліку прымяненне ведаў, спецыяльных, агульнавучэбных і інтэлектуальных уменняў з дапамогай выкладчыка. Праявы настойлівасці і імкненне пераадолець цяжкасці. Авалоданне праграмным матэрыялам, у тым ліку рознай ступені цяжкасці, праявы добрасумленнасці, адказнасці, самаацэнкі і г. д. Свабоднае валоданне праграмным матэрыялам рознай ступені цяжкасці ў незнаёмай сітуацыі, выкананне заданняў творчага характару. Высокі ўзровень самастойнасці і эрудыцыі.

Пералік рэкамендаваных сродкаў дыягностыкі вынікаў вучэбнай дзейнасці

Для дыягностыкі кампетэнцый могуць выкарыстоўваюцца наступныя формы:

1. Вусная форма:

- гутарка;
- даклады на семінарах;
- вусная прэзентацыя вынікаў самастойнай работы студэнтаў.

2. Пісьмовая форма:

- тэсты;
- пісьмовыя кантрольныя работы;
- пісьмовая прэзентацыя вынікаў самастойнай работы студэнтаў
- пісьмовы залік.

ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

Праграма па дысцыпліне “Гісторыя Беларусі”

Змест вучэбнага матэрыялу

Раздзел 1. Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тысяч гадоў да н.э. – V ст. н.э.)

Тэма 1.1. Уводзіны ў дысцыпліну “Гісторыя Беларусі (старажытны час – першая палова XIII ст.)” Першапачатковае засяленне. Насельніцтва каменнага веку. “Гісторыя Беларусі (старажытны час – першая палова XIII ст.)” як навучальная дысцыпліна. Змест і структура курса. Характарыстыка вучэбнай літаратуры.

Пачатак засялення чалавекам тэрыторыі сучаснай Беларусі. Гістарыяграфія пытання. Сляды знаходжання першых пасяленцаў, старажытныя стаянкі. Неандэртальцы і краманьёнцы. Умовы жыцця, прылады працы і зброя, асноўныя заняткі. Крэмнездабываючая справа. Мацярынская радавая абшчына як сацыяльная арганізацыя. Плямёны і археалагічныя культуры каменнага веку, меркаванні аб іх этнічнай прыналежнасці. Рэлігійныя вераванні і абрады. Першабытнае мастацтва.

Тэма 1.2. Насельніцтва тэрыторыі Беларусі ў эпоху бронзы і раннім жалезным веку.

З’яўленне індаеўрапейцаў, іх балцкая галіна на беларускіх землях. Узаемадзеянне з даіндаеўрапейскім насельніцтвам. Узнікненне і развіццё вытворчых формаў гаспадарання. Плаўка і апрацоўка металаў. Зараджэнне грамадскага падзелу працы. Першапачатковы абмен. Бацькоўскі (патрыярхальны) род. Матэрыяльная і духоўная культура плямён бронзавага і жалезнага вякоў.

Тэма 1.3. Культура, быт і звычаі старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі.

Гістарыяграфія пытання. Сувязь творчай дзейнасці з працай чалавека, кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі, спосабамі гаспадарання, сацыяльным асяроддзем, філасофскімі і рэлігійнымі ўяўленнямі. Сінкрэтызм першабытнай культуры. Узнікненне веры старажытных людзей у звышнатуральныя ўласцівасці неадушаўлённых прадметаў. Фантастычныя ўяўленні аб роднасці груп людзей з татэмамі – пэўным відам жывёл, раслін і прыродных з’яў. Разнастайнасць і разгалінаванасць паганства. Вера балтаў і ранніх славян у існаванне шматлікіх багоў. Сонечны культ і культ агню. Персанажы народнай дэманалогіі. Вербальная і невярбальная магія, замовы, праклёны. Ушанаванне продкаў,

пахавальныя рытуалы, памінкі. Музычныя інструменты, мастацкія вырабы і ўпрыгожванні. Арнаментнае аздабленне глінянага посуду і прылад працы. Старажытная скульптура Беларусі. Керамічныя рэльефныя ўзоры. Характар і традыцыі выяўленчага мастацтва Беларусі ў старажытнасці.

Раздзел 2. Беларусь у VI – сярэдзіне XIII ст.

Тэма 2.1. Балты і славяне ў VI – VIII стст.

“Вялікае перасяленне” народаў у Еўропе і насельніцтва Беларусі. Банцараўская, калочынская, пражская і іншая археалагічныя культуры. Змешанае пражыванне славян з балтамі. Канчатковы распад патрыярхальнага роду. Заняткі насельніцтва, рэлігійныя вераванні, пахавальныя абрады. Ваенная дэмакратыя і зародкі дзяржаўнасці ў славян.

Тэма 2.2. Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.

Аб’яднанні крывічаў-палачан, дрыгавічоў, радзімічаў. Плямёны яцвягаў, літоўцаў у Верхнім Панямонні. Славянізацыя мясцовага балцкага насельніцтва. Асноўныя канцэпцыі аб паходжанні беларусаў, вялікаросаў, украінцаў. Трансфармацыя радавой абшчыны ў суседскую. Шматукладнае грамадства. Зараджэнне феадалізму. Сінтэзны і бясінтэзны шляхі развіцця феадалізму. Сельская гаспадарка. Рамяство. Гандаль. Узнікненне гарадоў. Сацыяльная дыферэнцыяцыя насельніцтва. Сяляне-земляробы. Знаць і дружына. Княжацкая ўлада.

Тэма 2.3. Полацкае княства ў X – першай палове XIII ст.

Першыя пісьмовыя звесткі аб Полацку. Кіеўская Русь. Узаемаадносіны Полацка з Кіевам і Ноўгарадам. Полацкая дынастыя князёў. Рагвалод. Рагнеда. Захоп Уладзімірам Святаслававічам Полацкай зямлі. Аднаўленне незалежнасці. Полацкі князь Ізяслаў. Узмацненне Полацкага княства ў XI ст. Брачыслаў, Усяслаў Чарадзей. Бітва на Нямізе. Паўстанне ў Кіеве 1068 г. і абранне Усяслава Полацкага вялікім князем кіеўскім. Вяртанне Усяслава ў Полацк. Апошнія спробы кіеўскіх князёў падпарадкаваць Полацк і Менск. Барацьба паміж Полацкам і Менскам у другой палове XII ст. Грамадска-палітычны лад у Полацкай зямлі-княстве. Рысы сярэднявечнай рэспублікі ў Полацку. Гарады Полацкай зямлі. Феадальная раздробленасць. Распад Полацкай зямлі на ўдзельныя княствы (гарады-дзяржавы): Полацкае, Віцебскае, Менскае, Друцкае, Ізяслаўскае, Лагожскае.

Тэма 2.4. Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння

Тураўскае княства. Бярэсце – гістарычны цэнтр Сярэдняга Пабужжа. Выдзяленне Драгічына пад Бугам у якасці ўдзельнага княства. Смаленскія крывічы. Узнікненне і развіццё Слаўгарада і Крычава. Мсціслаў і Мсціслаўскае ўдзельнае княства. Узнікненне Гомеля як племяннога цэнтра радзімічаў. Развіццё горада ў Х—ХІІІ стст. Чачэрск і Рэчыца. Мазыр і Брагін – дрыгавіцкія гарады ў складзе Кіеўскага княства. Беларускія княствы і гарады ў Верхнім Панямонні. Гарады Гародня, Ваўкавыск, Слонім, Наваградак і Наваградская зямля. Пачатак барацьбы з рыцарамі-крыжакамі. Кукенойскае і Герцыкскае княствы - фарпосты Полацкай зямлі ў ніжнім цячэнні Заходняй Дзвіны. Князь Вячка, Уладзімір Полацкі, Якаў Палачанін, Давыд Гарадзенскі. Перадумовы ўтварэння беларуска-літоўскай дзяржавы. Міндоўг і яго барацьба з галіцка-валынскім княствам за валоданне Верхнім Панямоннем. Узаемаадносіны Міндоўга з Ордэнам і Полацкам. Каранаванне Міндоўга ў Наваградку. Узвышэнне Наваградскага княства. Інтэграцыя насельніцтва Беларусі з суседнімі народамі ў межах адзінай дзяржавы. Дыскусія пра летапісную назву “Літва” і яе этнічнае паходжанне.

Тэма 2.5. Барацьба з крыжацкай агрэсіяй і нашэццем мангола-татараў. Знешнепалітычнае становішча беларускіх зямель у пачатку ХІІІ ст. Напад нямецкіх феодалаў на Усходнюю Прыбалтыку і Полацкую зямлю. Кукенойскі князь Вячка, герцыкскі князь Усевалад, полацкі князь Уладзімір арганізатары змагання супраць крыжакоў. Удзел палачан у разгроме шведскіх захопнікаў у бітве на Няве (1240). Роля насельніцтва беларускіх зямель у стрымліванні нямецкага прасоўвання на ўсход у ХІІІ ст. Легендарныя звесткі аб сутыкненнях з войскамі мангола-татараў на землях Беларусі ў сярэдзіне ХІІІ ст. Бітва каля Магільна. Роля беларускага народа ў барацьбе з мангола-татарамі.

Тэма 2.6. Рэлігія і культура на беларускіх землях у ІХ – першай палове ХІІІ ст.

Паганскія вераванні. Прыняццё і распаўсюджванне хрысціянства. Дваяверства. Значэнне прыняцця хрысціянства. Пісьменства. Летапісы і рукапісныя кнігі. Літаратура. Пісьменства па археалагічных помніках. Вусная народная творчасць. Паданні пра Рагнеду і Усяслава Чарадзея. Звычаі і абрады. Народны каляндар. Рэлігійна-асветніцкія дзеячы Беларусі: Еўфрасіння Полацкая, Кірыла Тураўскі, Клімент Смаляціч, Аўраамій Смаленскі. Манументальнае дойлідства Полацкай зямлі і Панямоння. Абарончае дойлідства ХІІІ ст. Архітэктурныя школы. Манументальны жывапіс. Кніжная графіка. Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. Развіццё перадумоў фарміравання беларускай народнасці.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА

**вучэбнай дысцыпліны па спецыяльнасці: 1-02 01 01 Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны,
1-02 01 02 Гісторыя і сусветная мастацкая культура і 1-02 01 03 Гісторыя і экскурсійна-
краязнаўчая работа (дзённая форма атрымання адукацыі)**

№ раздзела, тэмы	Назва раздзела, тэмы, занятка; пералік вивучаемых пытанняў	Колькасць аўдыторных гадзін			самастойная . работа.	Матэрыяльнае забеспячэнне заняткаў (наглядныя, метадычныя дапаможнікі)	Літаратура	Форма кантроля ведаў
		лекцыі	семінарскія заняткі	кіруемая самаст. раб.				
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1 семестр								
1	Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тыс. год да н.э. – V ст. н.э.)	10	10	2	20			
1.1.	Уводзіны ў дысцыпліну “Гісторыя Беларусі (старажытны час – першая палова XIII ст.)”. Першапачатковае засяленне. Насельніцтва каменнага веку 1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду. 2. Перыядызацыя першабытнай гісторыі. 3. Пачатак засялення людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі.	4	2		4	Атлас гісторыі Беларусі	[1,2]	

	<p>4. Перыядызацыя каменнага веку.</p> <p>5. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце).</p> <p>6. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі.</p> <p>7. Насельніцтва Беларусі ў позднім каменным веку (неаліце).</p>							
1.2.	<p>Насельніцтва тэрыторыі Беларусі ў эпоху бронзы і раннім жалезным веку</p> <p>1. Агульная характарыстыка бронзавага веку.</p> <p>2. Гаспадарка бронзавага веку.</p> <p>3. Насельніцтва перыяду бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі. Агульная характарыстыка жалезнага веку.</p> <p>4. Гаспадарка ў жалезным веку.</p> <p>5. Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі.</p> <p>6. Бацькоўскі род як форма сацыяльнай арганізацыі грамадства.</p> <p>7. Археалагічныя культуры плямён бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі.</p> <p>8. Матэрыяльная і духоўная культура плямён бронзавага і жалезнага вякоў.</p>	2	4		10		[1,2]	
1.3.	<p>Культура, побыт і звычай старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі</p> <p>1. Сувязь дзейнасці старажытнага чалавека з кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі.</p> <p>2. Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі</p>	4	4	2с	6	Атлас гісторыі Беларусі	[1,2]	Апытанне

	<p>Беларусі.</p> <p>3. Узнікненне вераванняў старажытных людзей.</p> <p>4. Разнастайнасць паганства.</p> <p>5. Культура старажытных людзей каменнага веку.</p>							
2	Беларусь у VI – сярэдзіне XIII ст.	8	14	4	40			
2.1	<p>Балты і славяне ў VI – VIII стст.</p> <p>1. Гістарыяграфія і крыніцы.</p> <p>2. Этнічныя працэсы на тэрыторыі Беларусі.</p> <p>3. Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі.</p> <p>4. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы.</p> <p>5. Ваенная дэмакратыя і зараджэнне дзяржаўнасці ў славян.</p>			2л	6	Атлас гісторыі Беларусі	[1] [1]	
2.2	<p>Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.</p> <p>3. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі.</p> <p>4. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы.</p> <p>3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў.</p> <p>4. Сельская гаспадарка у IX – XIII ст.</p> <p>5. Узнікненне і развіццё гарадоў.</p> <p>6. Промыслы і гандаль ў IX – XIII ст.</p> <p>7. Развіццё феадалізму і сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства. Формы феадальнай эксплуатацыі сялян.</p>	2	4		10	Атлас гісторыі Беларусі	[2]	Пісьмовае апытанне
2.3	Полацкае княства ў X – першай палове XIII ст.		2		4	Атлас гісторыі Беларусі	[2] [2]	Даклады

	<p>1. Гісторыя і развіццё Полацкай зямлі. 2. Полацкая княская дынастыя. 3. Грамадска-палітычны лад Полацкага княства. 4. Распад на ўдзельныя княствы.</p>							
2.4	<p>Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння 3. Беларускія княствы і гарады ў Пасожжы і Панямонні. 2. Утварэнне Тураўскага княства. Княжанне Святаполка Уладзіміравіча. 3. Узаемаадносіны Турава з Кіевам. 4. Паступовае ўзышэнне Пінска. 5. Феадальная раздробленасць на беларускіх землях ў XII – XIII стст. 6. Перадумовы утварэння беларуска-літоўскай дзяржавы.</p>	2	2		8		[2] [2]	
2.5	<p>Барацьба з крыжацкай агрэсіяй і нашэсцем мангола-татараў. 1. Знешнепалітычнае становішча беларускіх зямель у пачатку XIII ст. 2. Напад нямецкіх феадалаў на Усходнюю Прыбалтыку і Полацкую зямлю. 3. Роля насельніцтва беларускіх зямель у стрымліванні нямецкага прасоўвання на ўсход у XIII ст. 4. Роля беларускага народа ў барацьбе з мангола-татарамі.</p>	2	4		4	Атлас гісторыі Беларусі		

2.6	Рэлігія і культура на беларускіх землях у IX – першай палове XIII ст. 1. Язычніцкія вераванні. 2. З’яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях. 3. Роля царквы у грамадскім жыцці. 4. Жыццё і дзейнасць рэлігійна-асветніцкіх дзеячоў. Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч. 5. Манументальнае і абарончае дойлідства. 6. Жывапіс, кніжкая графіка, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.	2	2	2с	8	Атлас гісторыі Беларусі	[2]	Паведамленне
	Усяго за семестр	18	24	6	60			Залік

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА
вучэбнай дысцыпліны па спецыяльнасці 1-02 01 01 Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны
(завочная форма атрымання адукацыі)

№	Назва раздзела, тэмы	Размеркаванне аўдыторнага часу па відам заняткаў		Матэрыяльнае забеспячэнне заяткаў (наглядныя, метадычныя дапаможнікі)	Літаратура	Форма кантроля ведаў
		Лекцыі	Семінары			
1	Раздзел . Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тыс. год да н.э. – V ст. н.э.)	2	2			

1.1	<p>Уводзіны ў дысцыпліну “Гісторыя Беларусі (старажытны час – першая палова XIII ст.)”. Першапачатковае засяленне. Насельніцтва каменнага веку</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду. 2. Перыядызацыя першабытнай гісторыі. 3. Пачатак засялення людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі. 4. Перыядызацыя каменнага веку. 5. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце). 6. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі. 7. Насельніцтва Беларусі ў познім каменным веку (неаліце). 	2		Атлас гісторыі Беларусі	[1,2]	Пісьмовае апытанне
-----	---	---	--	-------------------------	-------	--------------------

1.2	<p>Насельніцтва тэрыторыі Беларусі ў эпоху бронзы і раннім жалезным</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Агульная характарыстыка бронзавага веку. 2. Гаспадарка бронзавага веку. 3. Насельніцтва перыяду бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі. Агульная характарыстыка жалезнага веку. 4. Гаспадарка ў жалезным веку. 5. Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі. 6. Бацькоўскі род як форма сацыяльнай арганізацыі грамадства. 7. Археалагічныя культуры плямён бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі. 8. Матэрыяльная і духоўная культура плямён бронзавага і жалезнага вякоў. 		2	Атлас гісторыі Беларусі	[1,2]	Даклады
2	Раздел . Беларусь VI – сярэдзіне XIII ст.	4	4			
2.1	<p>Балты і славяне ў VI – VIII стст.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Гістарыяграфія і крыніцы. 2. Этнічныя працэсы на тэрыторыі Беларусі. 3. Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі. 4. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы. 5. Ваенная дэмакратыя і зараджэнне дзяржаўнасці ў славян. 	2		Атлас гісторыі Беларусі	[1,2]	Пісьмовае апытанне

2.2	<p>Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі. 2. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы. 3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў. 4. Сельская гаспадарка у IX – XIII ст. 5. Узнікненне і развіццё гарадоў. 6. Промыслы і гандаль ў IX – XIII ст. 7. Развіццё феадалізму і сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства. Формы феадальнай эксплуатацыі сялян. 			Атлас гісторыі Беларусі	[1,2]	Даклады
		2				
2.2	<p>Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі. 2. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы. 3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў. 4. Сельская гаспадарка у IX – XIII ст. 5. Узнікненне і развіццё гарадоў. 6. Промыслы і гандаль ў IX – XIII ст. 7. Развіццё феадалізму і сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства. Формы феадальнай эксплуатацыі сялян. 		2	Атлас гісторыі Беларусі	[1,2]	Даклады

2.3	<p>Полацкае княства ў X – першай палове XIII ст.</p> <p>1. Гісторыя і развіццё Полацкай зямлі.</p> <p>2. Полацкая княская дынастыя.</p> <p>3. Грамадска-палітычны лад Полацкага княства.</p> <p>4. Распад на ўдзельныя княствы.</p>		2	Атлас гісторыі Беларусі	[1,2]	Пісьмовае апытанне
2.4	<p>Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння</p> <p>1. Беларускія княствы і гарады ў Пасожжы і Панямонні.</p> <p>2. Утварэнне Тураўскага княства. Княжанне Святаполка Уладзіміравіча.</p> <p>3. Узаемаадносіны Турава з Кіевам.</p> <p>4. Паступовае ўзышэнне Пінска.</p> <p>5. Феадальная раздробленасць на беларускіх землях ў XII – XIII стст.</p> <p>6. Перадумовы утварэння беларуска-літоўскай дзяржавы.</p>		2	Атлас гісторыі Беларусі	[1,2]	Даклады
Усяго		4	8			залік

ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации: учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск: Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. Гісторыя Беларусі [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://elib.psu.by:8080/handle/123456789/9118>. – Дата доступу: 20.05.2021.

Дадатковая

1. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Саврем. шк.: Экоперспектива, 2007–2011. – Т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага / Ю. Бохан [і інш.]. – 2008. – 688 с.
2. История белорусской государственности. В 5 т. Т. 1: Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.]; отв. ред. тома: О. Н. Левко, В. Ф. Голубев; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск: Беларуская навука, 2018. – 598 с.
3. История Беларуси в контексте мировых цивилизаций: учеб. пособие / В. И. Голубович [и др.]; под ред. Н. И. Полетаевой, А. М. Сасим. – Минск: Экоперспектива, 2017. – 147 с.
4. Нагаев, А.С. Практикум по истории СССР с древнейших времен до конца XVII в.: учеб. пособие для студентов-заочников 1 курса ист.фак. пед. ин-тов / А.С. Нагаев, В.Н. Огнев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1991. – 191 с.
5. Ковкель, И.И. История Беларуси: с древнейших времен до нашего времени / И.И. Ковкель, Э.С. Ярмусик. – Минск: Аверсэв, 2008. – 621 с.
6. Беларускія летапісы і хронікі / Уклад. У.Арлова. – Мінск: Беларуская навука, 1997. – 430 с.
7. Вялікі гістарычны атлас Беларусі: У 3 тамах. Т. 1. – Мінск: Белкартаграфія, 2009. – 244 с.
8. Ермаловіч, М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды / М. Ермаловіч. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1990. — 366 с.; іл.
9. Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя / Рэдкал.: В.В. Гетаў [і інш.]. — Мінск: БелЭн, 1993. — 702 с.; іл.
10. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1 / Рэдкал.: Т.У.

Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БелЭн, 2009. — 496 с.; іл.

11. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2 / Рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БелЭн, 2011. — 464 с.; іл.

12. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. — Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. — 412 с.